Н. А. НЕКРАСОВ

СССР Госиздат
1948

Н. А. НЕКРАСОВ

ТАЛЫЛЫБЫТ
ХОҺООННОР, ПОЭМАЛАР

Хомуйда уонна редакциялаата
И. ЧАБЫЛБАН

ЯКГИЗ

1948

А А Н Т Ы Л

1946 сыл ахсынньы ый 4 күнүгэр, Советскай Союз бары народтара нуучча улуу поэта Николай Алексеевич Некрасов төрөөбүтэ 125 сыла туолбутун, улахан ытыктабылынан бэлиэтээн аһарбыттара. Бу ааспыт юбилей советскай народка уонна кини литератураларыгар сүүкэн бырааһынньык буолбута.

Некрасов хоһоонноро бары советскай народтар тылларыгар тылбаастанан, ол народтарга бэйэлэрин классик-суруйааччыларын айымньылара буолан, бэркэ кэрэхсэнэр, таптанар буоллулар. Кини айымньылара суруйааччы, народ кыһалҕатынан кыһаллан, үөрүүтүнэн үөрэн, инники сырдык олохто ыҥырар агитатор буолар үрдүк холобурунан, үтүө быһыытынан, үгэс буолан билиҥҥээҥҥэ диэри, хас суруйааччы уонна оччотооҕу олоҕу үөрэтээччи киһи остуолга уура сылдьан үөрэнэр айымньылара буоллулар.

Улуу революционер-демократтар—Белинскэй, Добролюбов, Чернышевскай үөрэппит доҕордоро уонна боевой соратниктара, нуучча гениальнай поэта Некрасов, суруйбутун былаһын тухары, Россия олоҕун хараҥа дьэбэрэтин утары охсуһан тахсыбыта: баай аймах народу баттаан олорорун утары, крепостной бырааб утары, революционнай хамсааһыны тохтото сатаабыт либеральлар утары, аҕааччыны классовай охсуһуттан тэйитэ сатыыр баай суруйааччыларын утары. Кини народу, революционнай санааҕа иитэрэ, ыраахтааҕы былааһын, крепостной бырааабы уонна баттал араас көрүҥүн суох оҥорон, ийэ дойдуну киэҥ кэскиллиргэ ыҥырара.

Некрасов ол суруйуулара, ыраахтааҕы бобо сатыыр цензуратын бары хааччаҕыттан иҥнибэккэ, народ сүрэҕэр тиийэн, бүтүн Россия үрдүнэн ырыа буолан тарҕам-

мыттара, революционнай санаалаах дьону иитэр модун күүс буолан көлүөнэттэн көлүөнэҕэ барбыттара.

Ол да иһин, биһиги улуу сирдьиттэрбит Ленин уонна Сталин, Некрасов сытыы ох образтарынан туһанан, өстөөхтөрү утары охсуһарга уонна Аҕа дойдуну иннин диэки сайыннарар суолу ыйар уоттаах тылларыгар тутталлара.

* * *

Некрасов орто соҕус олохтоох дворянин кэргэнигэр төрөөбүтэ. Кини дьоллоох оҕо сааһы билбэтэҕэ. Грешнево диэн дэриэбинэҕэ, аҕатын имиэнньэтигэр, Некрасов, крепостной олох бары ыныырык хартыыналарын көрөн улааппыта. Кини аҕата, Алексей Сергеевич, сүрдээх дохсун уонна батталлаах киһи этэ. Крепостной баахынайдарын бэл оччотооҕу кэм „сиэриттэн" таһынан баттыыра, атаҕастыыра. Хата ийэтэ, Елена Андреевна, амырах сүрэхтээх дьахтар буолан, тойоно дьону таһыйтарарын, наһаа баламаттыырын буойа-хаайа сатыыра да, ол иһин, үксүгэр, бэйэтэ мөҥүллэн хаалара.

Онон Некрасов аҕатын абааһы көрөрө, бүтүн дьиэҕэ кини таптыыр киһитэ ийэтэ эрэ этэ. Кини обраһа Некрасов айымньытыгар крепостной быраап баттаабыт Ийэ сирин обраһын кытта холбоһон, оччотооҕу Россия сорунмуҥун символа буолан көстүбүтэ.

Некрасов аҕатын кытта бииргэ сылдьыһан дьону силиэстийэлиирин уонна таһыйарын көрөрө, Волга биэрэгинэн ааллары бэчимэнэн тардан иһэр дьон сыналҕаннаах ырыаларын уонна аатырбыт Владимирка суолунан хаатыргаҕа баран иһээччилэр иилэҕэс тимирдэрин тыаһын истэрэ. Онон кини оҕо сылдьан оччотооҕу олох куһаҕанын уу хараҕынан көрөн улааппыта.

Некрасов, Ярославль куорат гимназиятыгар үөрэнэ сылдьан элбэхтик аҕар буолбута. Кини сүрэҕэр ордук иҥэн хаалбыттара Байрон уонна Пушкин көҥүлгэ ыҥырар хоһоонноро.

Онтон кини аҕатыттан көҥүлэ суох университетка киирэн, аҕата үп биэрэрин аккаастаан, туга да суох хаалбыта.

Бу дьылларга Некрасов онно-манна уруок биэрэн, кыра сурунаалларга суруйан айаҕын иитти бит э.

Некрасовы умнаһыт олоҕуттан дворянскай полк учуутала Бенецкэй быыһаабыта. Некрасов бэйэтэ да этэринэн, ол көнө сүрэхтээх үтүө киһи этэ. Кини Некрасовы бэйэтин пансионыгар нуучча тылын учууталынан ылбыта.

Некрасов санаата төрдүттэн уларыйарыгар улуу критик Белинскэй көмөлөспүтэ. Белинскэй, Некрасов рецензияларын көрөн, кинини кытта билсиэн баҕарбыта. Оттон Некрасов „Суолга" диэн хоһоонун аатаат „эндьиҥнээх поэт эбиккин" диэбитэ.

Сити кэмтэн Некрасов, Белинскэй тула мустар ыччат кэккэтигэр куруутун сылдьар буолбута.

Белинскэй Некрасов хоһооннорун туһунан сыана биэрэригар ордук кинилэр общественнай суолталаахтарын бэлиэтиир этэ: „кинилэр киһиэхэ санаа биэрэллэр. Бу кыыс оҕоҕо эбэтэр ый туһунан суруллар хоһооннор буолбатахтар. Кинилэр өйдөөхтүк, олохтоохтук уонна билиҥнигэ сөп түбэһэрдик суруллубуттар" диэн. Атынныгы эттэххэ, ити аата, Некрасов общественник-поэт, гражданин-поэт диэн буолар.

Искусство народ олоҕор көмөлөөх буолуохтаах диэн Белинскэй санаатын Некрасов бэркэ сүрэҕинэн-быарынан сөбүлүү санаан, кэнники суруйууларын сүүрбэ онон барбыта.

* * *

1846 сыллаахха Некрасов, И. И. Панаев суруйааччылыын, 20 сыллааҕыта А. С. Пушкин тэрийбит „Современник" диэн сурунаалын таһаарар бырааабы атыыласпыта. Сурунаалга Белинскэй бэйэтин доҕотторунаан кыттыбыта. Оттон сурунаал дьыалатын салайааччынан Некрасов бэйэтэ буолбута. Кини, кинигэ таһаара, редактордыы үөрүйэх уонна улахан талааннаах тэрийээччи этэ. „Современник" кини илиитигэр киирээт нуучча сирин саамай бастыҥ сурунаала буола охсубута. Кини сурунаалыгар оччотооҕу бастаан иһэр суруйааччылары тардыбыта: Толстойу, Достоевскайы, Тургеневы, Гончаровы, Салтыков-Щедрины, Чернышевскайы уонна Добролюбовы.

Ыраахтааҕы цензурата төһө да хааччахтаһа сатаабытын иһин, „Современникка" оччотооҕу социальнай олоҕу абааһы көрөр, көҥүлгэ ыҥырар айымньылар бэчээттэнэн тахсаллара. Онон „Современник" бүтүн көлүөнэ дьону демократическай тыыҥҥа иилиппитэ.

1856 сыллаахха Некрасов Италияҕа эмтэнэ сырыттаҕына, Москваҕа кини маҥнайгы хоһоонун кинигэтэ тах-

сыбыта. Петербурга 500 экз. кэлбитэ 2 күн атыыланан бүппүтэ. Ол кинигэ сыаната 1 с. 50 харч. 18 солкуобайыгар тиийэ ыараабыта. Чернышевскай киниэхэ суругар, эн кинигэҥ киһини барытын кэрэхсэттэ диэн баран бу курдук эппитэ: „Пушкин маҥнайгы поэмалара, „Ревизор" эбэтэр „Өлбүт дуураҕалар" ситинник кэрэхсэммиттэрэ буолуо дии санаабаппын" диэн.

Ыраахтааҕы жандарматыгар атыыламмыт Фаддей Булгарин суруйааччы Некрасов туһунан тойотторугар суруйан турар: „Некрасов — алдьархайдаах коммунист: С. Петербург альманааҕар тахсыбыт кини хоһоонун аахпыт эрэ киһи ити этии кырдьыгын билэр. Кини революция диэки харса суох ыҥырар..." диэн.

Ол курдук Некрасов суруйуулара өстөөхтөргө үөрбэ буолан көстөллөрө. Революционнай санаалаах ыстатыйалары, хоһооннору бэчээттээбитин иһин, 1862 сыллаахха, Некрасов „Современниги" сабан кэбиспиттэрэ, Чернышевскайы Петропавловскай кириэппэс түрмэтигэр хаайбыттара. Аҕыс ый буолан баран „Современниги" таһаартараргa көҥүл ылаат, Некрасов, демократическай интеллигенция улуу учуутала Чернышевскай „Тугу оҥоруохха?" диэн программнай айымньытын бэчээттээбитинэн барбыта.

Онтон 1866 сыллаахха Каракозов, Александр II өлөрөргө соруна сылдьыбытыттан ыла, правительство нуучча бастааҥ иһэр дьоннорун утары кытаанах миэрэлэри ылбыта, оттон „Современниги" „уруккуттан биллибит буортулаах дьулуһуутун иһин" букатыннаахтык боппута.

Ол Некрасовка бэрт ыарахан суол этэ: нуучча литературатын демократическай сүүрээннээх үтүө өттө бэчээттэммэт буоларыгар тиийбитэ. Ол иһин кини Краевскай „Отечественнай записка" диэн буомуран хаалбыт сурунаалын атыылаһан ылан, урукку литературнай күүстэрин мунньан, саҥа талааннары түмэн (олор истэригэр Островскай, Глеб Успенскай бааллара) охсуһуутун эмиэ салҕаан барбыта. Некрасов илиитигэр киирээт „Отечественнай записка" олох атын буола түспүттэрэ: сурунаал саҥа иннин диэки дьулуурданан улахан общественнай суолталаммыта.

Некрасов редакторскай талаанын киһи барыта билэр: кини Достоевскай уонна Толстой улахан талаанаахтарын маҥнайгы суруйууларыттан билбитэ. Тургенев айымньыларын маҥнай кини дьиҥнээхтик сыаналаабыта уонна урут оттолдьуор поэттар ахсааннарыгар сылдьыбыт Тютчев хоһооннорун дириҥ ис санаалаахтарын, уус-уран көрэлэрин кини маҥнай булан таһаарбыта.

Некрасов, ыраахтааҕы цензуратын оччотооҕу батталын кэмигэр, иннин диэки дьулуурдаах сурунаалы дьаһайан испитэ уонна онно литературдары түммүтэ уһулуччулаах улахан общественнай суолталаах этэ. Кини, уонунан сылларга, демократическай санаа трибунатын көмүскээбитэ. Кини цензураны кытта охсуһар дьүккүөрэ билэр дьоннорун барытын сөхтөрөрө.

Ити дьылларга Некрасов ыалдьара бэргээн испитэ. Кини ыарыыта оһоҕос рага диэн киһи үтүөрбэт ыарыыта буолбута биллибитэ. Ону билэн, Некрасовка, Россия бары муннуктарыттан, аҕааччылара, кини үтүө айымньытын аатыгар махтанан, кинини аһыйалларын биллэрэн сурук ыыппыттара. Олортон Некрасов сүрэҕэр ордук үөрүүлээх этэ Бүлүү түрмэтигэр сытар Чернышевскай илдьитэ; кини Пыпиҥҥа суругар эппит: „Мин сургум эйиэхэ тиийэригэр Некрасов өссө тыыннаах буоллаҕына, эт: мин кинини киһи быһыытынан итиитик таптыыр этим, миигин үчүгэйдик санаабытыгар киниэхэ махтанабын, мин эрэнэбин: кини албан аата сүтүө суоҕа, нуучча бары поэттарыттан саамай гениальнай поэтыгар, киниэхэ, Россия таптала өлбөт үйэлээх буолуоҕэ. Мин кинини аһыйан ытыыбын. Кини кырдьык улуу өйдөөх киһи этэ. Оттон поэт быһыытынан, биллэн турар, нуучча бары поэттарыттан ордуктара". Ити сургу аҕан биэрбиттэригэр, Некрасов, Чернышевскайга: кини тыла миэхэ туохтан да күндү диэн илдьиттээбит.

Икки сыллаах эрэйдээх ыарыы кэнниттэн Некрасов 1878 сыл тохсунньу ый 8 күнүгэр өлбүтэ. Кини көмүллэригэр уонунан тыһыынча ахсааннаах киһи мустубута. Ол иһигэр, Плеханов этэринэн, „нуучча революциятын штаба бүтүннүү" кэлбитэ: нуучча соҕуруу бунтардара, „Сир уонна Көҥүл" дьонноро, фабрика уонна завод үлэһиттэрэ. Кинилэр бары „Социалистар ааттарыттан" ууруллар венок аттыгар түмсүбүттэрэ. Социалистар онно, жандарманы кытта айдаан тахсар буоллаҕына диэн сиэптэригэр бэстилиэттээх кэлбиттэрэ. Некрасов көмүллүүтэ даҕаны дьаныардаах охсуһууну кэскиллиир курдук ааспыта.

* * *

„Поэт уонна гражданин“ диэн программнай хоһоонугар Некрасов бэйэтин иннигэр турар соругунан туох ханнык иннинэ Ийэ дойду иһин охсуһуу буоларын эппитэ:

Эн - поэт буолума даҕаны,
Оттон гражданин буоларыҥ,—
Эн эчирэбэт соругуҥ—диэн.

Кини литератураҕа киирэригэр, Россияҕа крепостной быраап бүрүүкээн турар кэмэ, бары сырдык санаа саба баттана турар кэмэ этэ. Кини крепостной олох төрөппүт общественнай тутулун барытын бырачыастаан суруйбута. Ити өттүнэн, „Төрөөбүт дойду“ диэн хоһооно бэрт көрдөрүүлээх: помещик уһаайбатын алдьаныытын аһыныахтааҕар кини үөрэ көрөр. Кини санаатыгар, маннык эргэрбит, сытыйан тохтон эрэр тутул уларыйан, ол оннугар саҥа саргылаах олох кини төрөөбүт дойдутун саҥалыы тилиннэрэн сайыннарыахтааҕа. Некрасов ол саргылаах олоҕу ааҕалар кыахтаах күүһүнэн нуучча баанынайа буолар дии саныыра. Ол да буоллар, кини баанынай үгүс өттө революционнай дьулуура суоҕун, сордоох олоҕун тулуйан сылдьарын билэр этэ. Ол иһин кини „Туох битэ буоларый уһуга, кэмэ суох эн уһун тулуурук?“ диэн ыйытыы туруоран баран, народ революционнай күүһүгэр итэҕэйэн, оннук үтүө күн-дьыл кэлиэ дии санаабыта.

Русь көрдөрүө үтүө дьоннооҕун,
Кэрэ дьиктиҥ кэскиллээҕин.
Кини саанаҥ суолу билбэт,—
Биэтинэ хаҥаҥа, синик,
Оттон олох быртах дьүбинэ
Кини үөһүн сиҥ ыанк.
Кини түөһүгэр тэбиэлиир.
Народ күүһүн күрүлгэтэ.
Ол кордук чэҥ-муус-Сибирь
Көмүс баайынан дэлэй...

Некрасов кэнники уонча сылга суруйбут, баанынай олоҕун энциклопедията буолбут „Нуучча сиригэр ким үчүгэйдик олороруй?“ диэн поэматыгар, крепостной быраап баарынааҕы уонна „көҥүл“ тахсыбытын кэннэ баанынай олоҕун барыы өттүн киэҥник, дириҥник ылан туойбута. Онно баанынайдар „көҥүллэнэн“ баран ордук

эстибиттэрин уонна көмүскэнэр күүстэрэ суох буолтун көрдөрөр. Поэма бүтүүтүгэр Некрасов революционер-демократ Гриша Добросклонов обраһын ойуулаан суруйан баран, кини инники дьылҕатын маннык туойбута.

Дьылҕа киниэхэ анаабыта:
Дьон-сэргэ көмүскэлдьитин
Уһун суолун, албан аатын,
Сибирь ыраах куйаарын
Уонна сэллик өлүүнү...

Ол да буоллар Добросклоновы кини Россияҕа саамай дьоллоох киһинэн ааҕара: улуу дьүккүөрдээх, толору исномохтоох олохтоох, кырдьыктаах санаалаах революционер эрэ дьон олохторо народка туһалаах, кэскиллээх диэн; ол да иһин кини атын хоһоонугар, революционнай охсуһууга быһаччы ыҥырар:

Киир уокка. Ийэ дойдуҥ чиэһин
Истиҥ санааҥ, таптаныҥ иһин..!
Киир да кэмсиннитэ суох өл!
Хаалыа-сүтүө суоҕа... Биэ буолар—
Хаанынан толуллубут дьыаа.

Кини революционнардары албан аатталаан туойар; революционнай санаа, охсуһуу былыргы декабристартан, Петрашевскайынан, сэттэ уонус сыллардааҕы дьоннорго тиийэ утумнаан, сайдан иһэрин хоһуйар („Дедушка“, „Саҥардыытааҕы кэм“, „Декабристкалар“ диэн поэмалара, Белинскэйгэ, Добролюбовка, Чернышевскайга аналлаах хоһоонноро.)

Некрасов идеала—көҥүл народ, дьоллоох олох. Кини курдук народун кытта биир тыынынан тыыммыт суруйааччыны булан аатыыр ыарахан буолуо. Ол дьоллоох олох, көҥүл кэлэрин иннигэр Некрасов народ күүһүн күүрдэ, санаатын уһугуннара сатыыра. Аан-маҥнай кини эппитэ Россия муҥура суох күүһэ бобулла сытарын маннык күүстээх тылларынан:

Эмиэ да дьүдэххин,
Эмиэ да өлгөмгүн,
Эмиэ да мөлтөххүн,
Эмиэ да күүстээххин,
Мин—Русь ийэкэм!

Ити модун күүс, өлгөм-баай уһуктан, улуу кэскиллэнэрин кини билэрэ, ол чугаһыырын иһин нуучча народун ыҥырара.

* * *

Некрасов поэзиятын үтүө үгэһэ, саха литературатыгар, үөскүүр күнүттэн ыла киирбитэ. А. И. Софронов бэйэтэ суруйан турар: „Пушкин, Лермонтов, Некрасов айымньыларын таптаан ааҕарым, онно үтүктэр буоларым" диэн.

Кинилэртэн кэнники тахсыбыт советскай суруйааччыларга Некрасов поэзиятын үтүө үгэһэ барыларыгар баар диэххэ сөп: народ айымньытын билэн туһанарга, народ санаатынан саныырга, төрөөбүт дойду төлкөтүн оҥорсоргго уонна олохха инники диэки дьулуурга.

Некрасов „гражданскай поэзията" Саха поэттарын суруйууларыгар баара улаханнык биллэр, кинилэр син Софронов курдук, Пушкин, Лермонтов уонна Некрасов суруйууларын дириҥ, ис номоҕор, үрдүк уус-уран куормматыгар, үөрэммиттэрэ. Субу, Некрасов хоһооннорун, поэмаларын тылбаастыыр да дьон үлэлэрин икки өрүттээхтик көрүөхтээхпит: биириҥэн—кинилэр тылбаастаан, дириҥ идеялаах, үрдүк уус-уран куормалаах айымньылартан суруйа үөрэнэллэр, иккиһинэн — кинилэр тылбаастаан, сахалыы ааҕааччыны нуучча улуу культуратын биир бастыҥ генийин айымньытын кытта билиһиннэрэллэр.

ТРОЙКА

Доҕор кыргыттаргыттан тэскилээн
Тоҕо суолу одуулаһаҕын?
Туохтан бу эн сүрэҕиҥ тэһииркээн
Долгуйан, тэтэрэн ылаҕын?

Элээрэн ааспыт тройка кэнниттэн
Эн тоҕо тиэтэйэ сүүрэҕин?
Аспыт корнет таптыы көрбүтүттэн
Аймаһыйда буолбаат сүрэҕиҥ?

Ким бу эн курдук чэгиэн бэйэлээх
Кэрэ кыыһы таптыы көрбөтүй?
Эн суһуоҕуҥ да аалай ниэндэлээх,
Ким маннык кэрэтик өрбүтүй?

Иҥнэриҥ кэйбитэ үчүгэйин!
Истэбин ис киирбэх саҥаҕын.
Хаас харах хамсанан киһини эн
Хайдах курдук көрөн ылаҕын?

Маннык хара хаастаах хаҥыл эдэр
Уот кыыс биир минньигэс көрүүтэ
Аҕам киһини бэлэхтэ эһэр,
Эдэр сүрэҕин өрүкүтэр.

Олоруоҥ, көрүлүөҥ көҥүл күҥҥэр,
Олоҕуҥ томтойо долгуйуо...
Суох, эн аналыҥ атын ээ, сэгэр:
Чанчарык киһи чааһыҥ буолуо,

Бэлиэнньик кэтэн кынтаҕар бэйэҥ
Бииллиин, түөстүүн биирдэ суох буолуо
Куһаҕан эр эттиирэгэр эбэн
Хотунуҥ тылынан сулуйуо.

Күүстээх ыарахан хара үлэттэн
Көҕөрөн иһэн хагдарыйыаҥ,
Ууҥ хаммакка, оҕону көрүүттэн,
Олох түбүгүттэн хам хатыаҥ.

Сырдык ыраас сэбэрэҥ дьүдэйэн
Сылайбыт сыппах сирэйдэниэҥ.
Хоодуот, хоһуун эн эмньик бэйэҥ
Хоргус, куттаҕас сүрэхтэниэҥ.

Эрэйдээх олоҕуҥ бүттэр эрэ
Эйигин нинҥэ көмүөхтэрэ,
Буор баттыа буомуран өспүт күүскүн,
Бу сиргэ итийбэтэх түөскүн.

Куруйан суолу одуулаһыма,
Куоппут тройканы батыһыма,
Умуруор эн аймаммыт санаҕын,
Уурат эн ситиспэт баҕаҕын.

Эн ситиэҥ суоҕа тройкалаахтары,
Эмис, тот аллаах аттаахтары;
Дьаамсык холуочук, корнет тиэтэйэр,
Таптыыр кыыһыгар тиийэн эрэр.

1846 с.

ТӨРӨӨБҮТ ДОЙДУ

Эмиэ билэр сирдэрим иннибэр көһүннүлэр:
Мин өбүгэлэрим көрүнньүк олохторо
Көр-күүлэй, кейгөнү күһэйии түбүгэр,
Саата суох содур буолан манна ааспыта;
Манна: баттанан, кус-куттас буолбут кулуттар
Тойон кейгө ытын олоҕор ымсыыраллара;
Манна: күн сырдыгын көрө мин төрөөбүтүм,
Өстүйэргэ уонна тулуйарга үөрэммитим,
Оннук санаабын хоргус куппар кистээммин
Бэйэм, арыт, бэмиэссик-тойон буоларым;
Манна: мин эрдэ аймаммыт дуунабыттан
Үүт-тураан сааһым үтүө айыҥата сүппүтэ,

Оҕо санаатыттан ураты умсугуйуу, санаа
Суостаах уота эрдэ сүрэхпин умаппыта...
Дьикти кэрэ, уйгулаах оҕо саас аатырбыт
Ол күннэр ыар санаанан түөспүн толорон,
Умнуллубат бары уһун муҥнарыныын,
Хайы үйэттэн, харахпар көстөн кэллилэр...
Бу боруҥуй сад-ойуур... ким, ыраах ыллыкка
Мас быыһынан көстөрүй, манныык курус бэйэлээх?
Мин билэбин тоҕо ытыыргын, ийэм эрэйдээх!..
Эн тыыҥҥын ким быспытын... о, билэбин!..
Эйигин биэртэрэ ньүдьү-балай киһиэхэ,
Эн дьикти кэлиэ диэн эрэммэт этиҥ,—
Оҥоруу утары туруоххун санаабатыҥ,
Кулут буолан оҥоруулҥ хоту сылдьыбытыҥ...
Билэбин: эн дуунаҥ улуку буолбатаҕа,—
Күүрүүлээх, күүстээх, дьикти ыраас этэ,—
Тоҕо үйэҥ тухары көрбүт эрэйгин,
Өлөр чааскар, өлөрүөхсүккэр биэрбэтиҥ?..
Эн эмиэ, суостаах оҥоруу сорун, саатын
Эрэйдээх ийэҕин кытта тэҥҥэ көрбүт
Эдэркээн кэрэ балтым, эн эмиэ суоххун!
Көссүү-кулуттар, киибэстэр дьиэлэриттэн
Күрэнэн баран, кэскилгин биэрбитиҥ
Көрөн билбэтэх, таптаан көрбөтөх киһигэр...
Онно, ийэҥ кутурҕаннаах суолун солоон,
Хоруопка киирэн, эрдэ иннинэн соруттан
Хомойботтуу сонньуйа сытаргын көрөн,
Бэл, эйигин сиэбит палач, алҕас, ытаабыта.
Бу боруорбут, эргэ дьиэ... иччитэх, самнан турар:
Манна кулут, симэхсин, дьахтар да, ыт да суох,
Оттон былыр?.. Өйдүүбүн: туох эрэ манна
Киһи сүрүн куттуура, сүрэҕин баттыыра,
Онтон ньээҥкэбэр куотарым...о, ньээҥкэм муҥнаах!
Хаста, мин санаам түмүллэн кэллэҕинэ
Кинини аһыйан ахтарбыный? кини аатын
Сүрэҕим сымныы, санаам намырыы истэрим...
Оттон билигин кини амырах санаатын
Аҕыйах аҥалы өттүн өйдөөтүм да,
Түөһүм саҥа өһүнэн, саҥа абанан туолла...
Суох! Мин айданнаах, тыйыс чымаан оҕо сааспар
Санаа манньыйар үтүө өйдөбүлэ суох;
Кыра оҕо эрдэхпиттэн кыһалҕаҕа тэппит,
Кыларыйбат кырыыс буолан баттаабыт—

Барыта мантан саҕаланан барбыта,
Барыта—мин төрөөбүт Ийэ дойдубуттан!..
Тула өттүбүн кэлэйэ көрөн турабын:
Сайыҥҥы өҥүрүк куйааска сөрүүкэппит
Тэҥкэ тыа кэрдиллэн сирдиин тэҥнэспитин,
Куурбут үрүйэ үрдүгэр куру-сары турар
Көтөх сүөһүнү, умайбыт бааһынаны;
Үрүүмпэ тыаһын, үөрүү хаһыытын кытта
Ыныырык эрэй ынчыга иҥиллибит,
Бары дьону барытын баттаан, тэпсэн
Көҥүл тыынан, күннээн олорбут киһи
Иччитэх уорук дьиэтэ иҥнэйэн турарын
Испиттэн үөрэ, астына көрдүм...

1846 с.

---

* * *

Бэҕэһээ киэһэ, алта чааска
Көрдүм аатаах болуоссаттарын;
Онно таһыйдылар накаастаан
Эдэр бааһынай дьахтарын.

Кини ынчыгын истибэтим,
Арай кымньыы курбачыҥныыр...
Мин онно Музабар эттим:
„Көрүй, бу сордоох балтыгын!“

1848 с.

---

* * *

Кырыктаах кыыстаах тыла суох,[1]
Аламаҕай поэт абыранар:
Киниэхэ, намыын искусство дьонун
Эҕэрдэтэ—истиҥ буолар;

[1] Бу хоһоон нуучча улуу суруйааччыта Н. В. Гоголь өлбүтүгэр суруллубута.

Ол дьон биһириир санаата
Кини сүрэҕин сылаанньытар;
Кини билбэт санаа түмүллүүтүн,—
Айар үлэ амырыын өлүүтүн;

Уоскуйуу нууралын таптаан,
Абалаах тылы абааһы көрөн,
Кини, нэс-түөкэй лиратынан
Дьоҥҥо-сэргэҕэ сөхтөрөр.

Улуу өйдөөх киһинэн аатаан
Илии үрдүгэр илдьэ сылдьаллар,
Киниэхэ, бэйэтэ тыыннаатына,
Килбиэннээх памятник туталлар...

Ол гынан дьылҕа-ыйаах аһыммат,
Дьон кэнэн быһыытын кэнийэн,
Үрүҥ күҥҥэ арыйан таһаарар
Үтүө айылҕалаах генийи.

Түөһүн иһэ өһүнэн туолан
Кини тыла—сытыы ох буолар,
Уотунан хаарыйар лиратынаан
Уһун эрэйдээх суолунан барар.

Кырыыс-таныар аргыстанан иһэн
Кини суолун кырдьыгын булар,—
Хайҕал мүөт тылыгар буолбатах,—
Абарыы дьиикэй хаһыытыгар.

Үрдүк аналын итэҕэйэ,
Кини, эмиэ саараан ылар,
Өһүөннээх тылынан үөрэтэн
Ыраас тапталга ыҥырар.

Өһөгөй өстөөҕүн үксэтэр
Кини хас тылын дорҕооно:
Батыһа сылдьан баһаҕырдар
Өйдөөх, акаары да дьоҥҥо.

Кинини, өһүөбүт өстөөхтөрө,
Арай өлүгүн көрдөхтөрүнэ,—
Үтүө оҥоһуутун өйдүөхтэрэ,
Үрдүк тапталын билиэхтэрэ!

1852 с.

БЫҺЫЛЛЫБАТАХ СОНУОК

Күһүн ырааппыт. Чыычаахтар бараннар
Тыалар, хонуулар чуҥкуһан тураллар.

Быһыллан көрбөтөх арай биир сонуок...
Буорайан тураахтыыр—киһи хомойуох.

Куолас куоласка суугунаан саҥарар:
„Курас тыал күннэтэ сабыта сынньар,—

Тоҥхотон, мускуйан булгу сөрөөтө,
Толору аспытын тоҕо тэбээтэ!

Айан кэтэрэ астына аһаан
Аспытын бараата, ааранан аараан...

Куобах да хоротто, силлиэ да иэдэттэ,
Тойоммут ханнаный, тоҕо кэлбэтэ?

Биитэр биһиги хойутаан бустубуот,
Биитэр чоохура, иинэҕэс буоллубуот?

Суох! Биһи аспыт толору буспута,
Сонуокка аан маҥнай долгуйар буолбута.

Күһүҥҥү силлиэ-тыал көтүтүөн иһин
Ыспыт бэйэтэ буолуо дуо кини?.."

Курус эппиэти курас тыал аҕалар:
—Эһиги киһигит сэниэтэ суох сытар.

Кини билэрэ туох иһин ыһарын,
Арай билбэтэ ыарыһах буоларын.

Эрэйдээх иэдэйбит, аһаабат-сиэбэт,
Этиргэн бэйэтин ыар эрэй эмпит.

Бу буору хоруйан, оҥорбут илиитэ
Кубарыйа кууран, от курдук иммитэ.

Хараҕын уота умуллан хаалбыта.
Хара сир харыйан изгэҥнии хаампыта,

Сүрэҕин сүүдүтэр сыналҕан ырыата,
Үлэлиир сырата аны суох буолбута...

1854 с.

САША

I

Уолун уҥуоҕар тулаайах ийэтэ
Уйа-хайа суох барарын кэриэтэ.—
Курус, кураайы киэҥ хочо үрдүгэр
Куруук былдьырыыт ытыыра иһиллэр;
Арыт бааһынай ырыата дьиэрэйэр,
Аа-дьуо ырыаттан сүрэҕим ньүөлүйэр;
Түҥкэтэх тыабыт наар бэстээх, тэтиҥнээх...
Төрөөбүт айылҕам, хобдоҕуҥ сүрдээх!
Тоҕо уоскуйда абалаах мин санаам?..
Дойдум тыаларын суугунун таптаан,—
Үүнүүлээх бааһынам көрүҥэр үөрэммин,
Үөскээбит буорум үтүөтүн көрөммүн.
Үтүө ырабын көҥүл ыыттаҕым,
Көхсүбүн кэҥэтэ ытаан ыллаҕым!
Кытаанах өстөн сүрэҕим сылайда—
Кырдьык да буоллар, кыччыгый туһата;
Өлөн сытааччы өһүөннээх дьоннорбун
Өрүү өһүрэн үөтэ да турбаппын.
Аан-ийэ дойдуом! Сыһыйдым, кирийдим,
Аны таптыыр эрэ тыллаах эргийдим.
Хаппыт, кураайы хочоҕор, хонуугар
Төһө да хаарыаннаах эдэр күүс сытыйдар,
Эн үйэ тухары сэллээбэт силлиэҥ
Эрдэ эрэйгэ, санааҕа миинэрэн,
Төһө да саллыыны сүрэхпэр киллэрдэр—
Самнан турабын субу эн иннигэр.
Балысхан имэҥнэр күүспүн эстилэр,
Бардам санаабын дьаллыктар эмнилэр.
Күндү, мин өлбүт Музабын—ымыыбын
Көмөр ырыабын күн бүгүн ыллыыбын.
Мин эн иннигэр ытыыртан сааппаппын,
Мин эн тапталгын тумна да хаампаппын—
Ыл ас миэхэҕэ үөскэппит хоннохху,
Ыл, чэ, умуннар муҥнарбын-сордорбун!
Олох буоратта... өлөр күһэйдэ...
Ускул уолугар өстүйбэт ийэтэ:
Үөскээбит ийэм хонноҕор киирэммин,
Үөрүүттэн ытааммын, өлгөм күүстэннин.
Дьикти диэтэҕиҥ: кураайы ходуһам
Дьэҥкэрэ-түстэ, тупсан торолуйан,

Ойуур чыпчаала уруйдаан күөгэҥнэс,
Өндөл халлааҥҥа күн тыган күлүмнэс.
Урут ыар нүһэр санааны санаппыт,
Уонна дьулааннаах ырыаны ыллаппыт
Барыйбыт дьиэҕэ дьэргэтэн тиийдэҕим...
Барыта хаалта, хаарбаҕа сүрдээҕин!
Чуҥкук да буолууһу. Хата күн эрдэ.
Чугас баар ыалбар бэрт ааһа түһэргэ.
Эйэлээх кэргэҥнэ олоруом онно.
Ити мин ыалларым—үтүөкэн дьоннор.
Үтүөкэн дьоннор дьиҥ-ис сүрэхтэриттэн
Үөрэллэр-көтөллөр ыалдьыт киһиттэн.
Кинилэр албын майгыны сирэллэр,
Киэбирэр диэни кинилэр билбэттэр.
Муҥур үйэлэрэ хайдах моҥонор?
Бу дьиэ баһылыга—кырдьаҕас оҕонньор,
Эмээхсин киниттэн арыйда эмэн.
Итиэннэ көрүөм улахан үөрүүнэн
Кыыстарын Сашаны... Ыал чугаһаата.
Урукку курдук дуо онно барыта?

II

Эйэҕэс дьоннор этэҥҥэ олооккут,
Эһиэхэ күндү соҕотох оҕобут.
Сирэйин салгыҥҥа сиэппит Сашаҕыт,
Сир симэҕинии, бу степкэ улааппыт.
Оҕо саастарын дьолунан атаара,
Кыыскыт туһугар биэрбиккит туох баары,
Арай ой-санаа сайдарын туһугар
Айбатах эбиккит көмүс биир туһаны.
Оҕоҕо кинигэ—таах муҥ ааттанар,
Уонна тыа дьоно үөрэхтэн куттанар:
Сүр өргө маннык түҥкэтэх, бүөм сиргэ
Сүппэт сүрэх-быар ырааһа, чэбдигэ.
Эһиги кыыскыт имнэрэ тэтэрэр...
Эмньик, ис-киирбэх, эриэккэс бэрт эдэр,—
Сыыдам сырыылаах чаҕыллар уоттаахтар
Сытыы, ууллаҕас хап хара харахтар,
Толору эттээх иэдэҥэ тэтэркэй,
Хаастара синньигэс, санна мүлүркэй:
Эрэйи, имэҥи билбэтэ Саша,
Уон алта буолла кыыс оҕо сааһа...
Сарсыарда эрдэ уһуктан кэлэччи,

Саша баттаҕын сүүмэхтии өрөөччү
Уонна толоонун долгуйар дуолугар
Ордук көҥүллүк тыынаары ыстанар.
Ханнык да суолу араара барбакка,
Хаамар, дугунар кыыс аллаах атаҕа,
Итиэннэ туохтан куттаныай бу кыысчаан?..
Эргиччи им-ньим; эргиччи нуһараҥ;
Бас мас чыпчаала уруйдуу хоҥкуҥнуур,
Бэс мас быыһынан наҕыллык суһумнуур
Сибиэһэй салгын этэргэ дылыта:
„Сылайбыт айанньыт! Миэхэ, ыл, хата
Сүүрэн эн кэлий: кэлбиккэр үөрэн
Сүрэххин уоскутар сөрүүнү биэриэм".
Хонуунан хаамыаҥ—сибэкки дьэрэкээн,
Халлааны көрүөҥ көҕөрөр үрдүктэн
Күн күлэр... Үөрэр, чэчириир айылҕа!
Көҥүлүөн, холкутуон бу маннык уйгуга!
Арай ол үрэх миэлиҥсэ таһынан
Абарар-сатарар сүүрүгэ бохсуллан.
Муҥнаах! О, хайдах быыһаныан баҕарар!
Будуллан, үллэн күүгэн да алыннар,
Адьас алдьаммат кытаанах буом быһыт,
„Аналыҥ эбит эн көҥүлтэн маппытыҥ,—
Айманар айыы..."—диэн Саша санаата.
Айылҕа барахсан бу тула уйгута
Айыы таҥара айбыта буоллаҕа...
Аччыгый кыыс билбэт ой саараҥ суоллааҕын.
Буору бурҕатан тиэрдэрбит хонуунан
Бу иһэр тыа дьоно аа-дьуо аалыҥнаан.
Ону көрөн Саша, уруйдуу саныыр,
Уйгу олохтоох дьоннор диэн сыаналыыр:
Күүскэ үлэлээн буор сиргэ бу дьоннор
Кэдьүүһэ суох таах көлөһүн тохпоттор...
Син да бэрт көрөргө: баһынай ыала
Сиргэ сиэмэни ытыһан ыһара;
Күндү, үчүгэй иитиэхтиир баһыныам
Күөгэйэн-нусхайан, куолас анньынан,
Тобус-толору ас кутан бараҥҥын,
Тупсан, долгуйан, нуоҕайан турарыҥ!
Итинтэн кэрэ бурдук астыыр кэм:
Эрэйэ суох үлэ кыаллыгас, түргэн;
Сыһыыттан, тыаттан ой дуораана хардарар,
„Сынньан биэр! Сынньан биэр!"—диирдии чугдаарар.

Уйгу тыас! Онтон ким уһуктан турбут
Уһун күн тухары наар үөрүөн курдук!
Саша уһуктаат, куомнаҕа сүүрүөҕэ.
Сарсыарда эрдэ, боруҥуй үөл-дьүөлгэ
Эрдэ үөр сүөһүнү үүрэн илпиттэр,
Тортуйбут суолу тоҕута кэспиттэр
Сылгылар, бараннар. Ыаммыт үүт сыта
Салгыҥҥа тарҕаммыт; кутуругун хамсата,
Түүтэхтээх тэлиэгэ кэнниттэн дьоһуннук
Чөрөйөн иһээхтиир элэмэс кулуучук.
Ол бурдук астанар сириттэн паар көтөр.
Оһох иннигэр ким эрэ баар, көстөр.
Оттон куомнаҕа илии диэн эймэҥнэс
Уонна болооччу салгыҥҥа күөрэҥнэс,
Күлүк диэн көстүбэт күлүмнэс.
Күн тахсар—үөрүүлээх саҥа күн үүнэр.
Оҕо сааһыгар ордук биһириирин,
Ол кыыс хомуйда араас сир симэҕин.
Аттынааҕы хонууга үүнэр оттору
Аттары-суоллары аҕар толору.
Күргүөм моргуортан араарар барытын:
Көтөр ырыатын, үөн-көйүүр саҥатын.
Күн орто чугаһыыр. Саша биллибэт.
„Саша, ханнаҕын? Сойдо дии эбиэт,
Сашенька! Саша!.." Кугдархай хонууга
Сатарыыр Саша судургу тойуга;
Онно „оо!" диэн хаһыы дуорайар ыраах,
Оруоһу үрдүнэн күөх бастыҥалаах
Хара төбөчөөн элэҥнээн эрэрэ...
„Ханна ол кыайар тиийбитин көр эрэ!
Көр, доҕор! Кыыспыт үүнүүлээх оруоһу
Куоппут эбит дии!"—Онтон туох буолууһу?
„Туох буолуой? Үчүгэй! Эн дьэ билигин
Толкуйдаан да көр туох наада эбитин:
Буспут бурдукка—сиэрпэ сытыыта,
Сиппит кыыс оҕоҕо—күтүөт уол талыыта!"
—Кырдьаҕас хаадьыһыт булан эттэххин!—
„Үөрүү буолуо этэ, туох да диэтэргин!"
Оҕонньор, эмээхсин манныык саҥарсан,
Утары бардылар; ыарҕа быыһынан
Үрэх үрдүгэр үөмэн тиийдилэр,
Үөгүлээн: „кыайар, түбэстиҥ!"—дэстилэр.
Онно Сашаны тутан ыллылар,

Оҕолорун көрөн, олус саатыыллар...
Кыһын, бараммат барыҥый киэһэҕэ
Кырдьаҕас ньээҥкэ анаан киниэхэ
Остуоруйа кэпсээн саататар буолара,
Ону истэрин кыыс олус таптыыра.
Сарсыарда туран салааска сүүрдэр,
Саша муус хайаттан охтуу көтүтэр.
Ньээҥкэ хаһытыыр: „Сэрэнээр да, сэгээр!"
Кыыс оҕо сыарҕатын эбии тиэтэтэр.
Элээрэн иһэн салааска түҥнэстэр,
Эмискэ Саша сыарҕаттан эһиллэр.
Соно имиллэр, суһуоҕа ыһыллар,
Саша кыыс күлэр, тэбэнэр-сахсынар.
Кырдьаҕас ньээҥкэ бэл мөҥүөн туттаахтыыр,
Кыыс чэгиэн күлүүтүн олус таптаахтыыр.
Сорох кэм Саша санньыйан ылара,
Соломмут ойууру аһыйан ытыыра,
Итиннэ Саша кэм да, уйаҕас.
Элбэх да этэ будьурхай хатыҥ мас!
Хаарбах харыйа кэннигэр тэтэрэ,
Калина кыһыл отоно үүнэрэ.
Онно эдэр дууп үүнэн турара,
Ойуур үрдүгэр кынаттаах саарара,
Алларааа, хоонньугар тыа элбэх кыыллаах.
Арай эмискэ сүгэ кыбыныылаах
Манна бааһынайдар тиийэн кээлтэрэ,
Мастары харса суох кэрдэн кииртэрэ.
Куугунаан, баччалаан тыа тыаһаан барбыта,
Куобах куттанан кый-мырах куоппута,
Хараҥа хороонҥо саһыл саспыта,
Халлаанҥа көтөр сэрэнэн дайбыта,
Уй-май барбыт кымырдаҕас үөрэ
Уйатыгар таспыта булбутун түөрэ.
Хоһоон ырыа алгыстаах үлэ ньиргийэр:
Ходуллан хаалбыттыы, тэтиҥ түҥнэстэр,
Баччалаан тостор хаппыт хахыйах,
Силистиин сиҥнэр силиргэх дууп муҥнаах,
Улуу бэс силиһин бастаан быһаллар,
Онтон оҕуурдаан таҥнары тардаллар,
Охторон бараннар, сиргэ сыһыаран
Үҥкүүлээн ылаллар үрдүгэр тахсан.
Өр кыргыс кэнниттэн өстөөх итиирдик
Өлбүт геройу үнтү тэпсээччик.

Ытыах, куруйуох да элбэх баара:
Ынчыктаан ылара тэтиҥ чыпчаала,
Кэрдиллэн онно аар хатыҥ сытара,
Кэриэһин ытыыр хараҕын уулара
Аа-дьуо таҥнары таммалаан түһэрэ,
Сир ийэ буоругар аргыый иҥэрэ.
Өлүүлээх үлэ хойутаан бүппүтэ.
Үөһэ, халлааҥҥа үөр сулус күлбүтэ,
Туолбут ыраас ый суулбут тыа үрдүнэн
Тохтоон турбута санааргыы нөрүйэн.
Буор сиргэ хам-баччы сытар өлбүт мас;
Мутук тоһуттан таһырҕас-тыһырҕас,
Сэбирдэх тыаһыыр куруступ, куттастык.
Сэрии кэнниттэн, түүн эмиэ манныктык
Бааһырбыт буойун ынчыктыыр, ыҥырар.
Балай-хаан хонуунан тыал-куус дьаарбайар—
Үрэллэн сытаахтыыр өргөһү тыаһатар,
Өлбүт буойун дьон баттаҕын хамсатар!
Күлүк сөрүөстэр теҥүргэс кэннигэр,
Сахсаҕар хатыҥҥа, самныбыт тэтиҥнэ;
Мэкчиргэ кэрийдэ түҥ-таҥ ытыллан,
Мэнээк тэлбиҥнээн, сиринэн охсуллан;
Кэҕэ этэрэ ыраахтан чоргуйан,
Киэҥ тыа үрдүнэн иирбиттии дааҕырҕаан,
Көччеҕүн сүтэрэн үөр тураах айманар,—
Көстүбэт буолбут акаары ыамата!
Тураах оҕолоро уйа иһиттэн
Тохтор көмнөхтүү „пос" гына түспүттэр,
Уоһахтаах айаҕын оҥоччу атан,
Оргууй даллаахтаан, уордайан хардырҕаан
Баартарын көрөн, салгыбыт, киҥирбит
Бааһынай олору илдьи тэпсибит.
Сарсыарда үлэ дьэ эмиэ оргуйда.
Саша барыаҕын баҕарбат этэ да,
Онтон ый хонуга ааспытын кэннэ
Ол сиргэ тиийэн көрбүтэ: итиннэ
Түөрүллэ сытар төһө эмэ сылбах мас,
Теҥүргэс ахса суох, тула бачыгырас,
Аллара санньыйбыт адаар мутуктаах
Арай аҕыйах аар бэстэр оппуттар,—
Үлүскэн үлэ күүгэр бу курдук
Өрүү дьүүкү дьон селоҕа ордооччук.
Уһун үйэни моҥуур дьон тылынан,

Оҕотун биэс уон сыл иккитэ баттаан
Үөскэтэр саар-көтөр уйатын курдук—
Үөрүктүү киирсибит үөһээҥи мутук.
Анал кэм туолбут диэн Саша санаабыт:
Аптаах төрүөх көтөрө чугаһаабыт,
Дьикти көтөр теҥүргэскэ ыттыыһы,
Дьикти ырыаны киниэхэ ыллыыһы!
Саша бэрт чуордук иһиллии турбута.
Сарыал киэһээҥи халлааҥҥа кыыспыта—
Онноокуу үүнэн турар тыаны курдары
Устар уот кыһыл саҕахтан таҥнары
Күн уота тыкпыт сандаллаах ох буолан,
Күөх дьураа түспүт теҥүргэс быыһынан;
Ол тыа долгуйбат күлүгэ, сырдыга
Охтон сытара уҥуоргу кырдалга.
Ол түүн хараҕын симмэккэ, Саша
Саар-көтөр тугу ыллыаҕын санаата.
Ол түүн хос иһэ кыараабыт курдуга,
Онно—сүрэх-быар туулуллар чуҥкуга.
Санаата оонньоон, уута да кэлбэтэр,
Саша кыыс мунчаарбат—Саша кыыс үөрэр.
Эгэлгэ түүллэр элэҥнээн иһэллэр,
Эдэркээн имнэр тэтэрэ кэйэллэр,
Им-ньим, кытаанах сарсыарда кыыс уута...
Эдэркээн имэҥ маҥнайгы кыыһыыта!
Итирдэр аптаахтан, талбаардар күүстээхтин,
Эрэйи билбэт эн аймыыр сүрэҕиҥ;
Былыт чугас да барыарба күлүгэ
Бытаарар күлэр күн уотун бүөлүүргэ,
Аһынар курдук... күн ыраас тураччы...
Ардах да түстэр, дьикти бэрт буолаччы,
Ол да буоллар, бу бүтэй кутталлаах...
О, ама, оҕотук сырдык бу харах,
Хаарыан тэтэркэй бу иэдэс сотору
Харах уутуттан өһүөх соруҥ дуу?
Бу тэһии сүрэҕи баһылыы, оҕуурдуу
Барыны өлөрөр имэҥ тутуо дуу?..
Элийиҥ, тумнуҥ, барыарба былыттар!
Эһи дьэ күүстээххит, эһиэхэ көҥүл баар!
Күүстээх, көҥүллээх суос-суодал былыттар!
Күрэс да былдьаһан, дьэ хайаан тулуһар
Эһини кытары бу степь оҕото,—
Иинэҕэс, куттас биир салаа ото?..

III

Иллэрээ сыл мин бу сиртэн барарбар,
Ити кырдьаҕас ыалларбын куунарбар,
Үөлэн ыччакка, үтүө эр киһиэхэ
Үгүс дьоллорго, бэрт уһун үйэҕэ
Сашаны алҕаан барбыппын санаатым...
Сатанан туолбатах ол мин алгыһым!
Оҕонньор, эмээхсин эрэйгэ түспүттэр.
Оҕотун туһунан оҕонньор кэпсээтэ:
„Мантан чугас баар улахан уһаайба.
Иччитэх турбута түөрт уон сылларга.
Иллэрээ сыл дьэ ол сиргэ эмискэ
Иччитэ кээлтэ. Сылдьара биһиэхэ.
Лев Алексеевич Агарин диэн ааттааҕа.
Чаҕары кытта эйэҕэс саҥнааҕа.
Хатыҥыр, кубаҕай. Лориет таастааҕа,
Баһыгар аҕыйах баттах сыыстааҕа.
Бэйэтин аанар көтөрбүн дэнэрэ:
„Мин омук сиригэр сырыттым—диирэ—
Көрдүм бэрт үгүс сүдүмэр куораты,
Күөх муораны, уу аннын муостатын—
Бааллара онно, ол омук сиригэр,
Барҕа баай, көр-нар, эгэлгэ дьиктилэр;
Ол да буоллар, мин уһаайбам дохуотун
Онно сылдьаммын ылбат буолбутум.
Кронштадт куоракка мин аалтан түспүппэр,
Хотой элиэтин көппүтэ үрдүбэр
Улуу дьыаланы төлкөлөөн эрэрдии...
Эмээхсин биһи истэрбит дьиктиргии,
Бэйэтэ күлэрэ, Саша күлэрэ...
Биһиэхэ мэлдьи ыалдьыттыы кэлэрэ,
Сашалыын күүлэйдээн, кэпсэтэн баарта,
Биһи дойдубутун элэктиир буолта—
Бааллар ээ—диирэ—аан дойду дуолугар
Бараммат сайыннаах дьоһун бэрт дойдулар;
Онно кыһын балкон аһаҕас тураччы,
Онно күн уотугар лимон буһааччы.
Уонна ыллыырдыы туох эрэ чуҥкугу
Оргууй аҕара, дьиэ үрдүн одуулуу...
Үүг-үкчү ыллаан эрэрдии тахсара.
Үксү даҕаны кэпсэтэр буолара.
Онноокор: Сашаҕа кинигэ аҕар

Уонна бэл үөрэтэр француз тылыгар.
Туора дьон эрэйин сүксүһэр курдук
Толкуйдуур этилэр кинилэр куруук:
Туохтан дьон үксэ хас эмэ үйэҕэ
Дьолтон дуол матан, дьадайда дьүдэйдэ?
„Кытаатыҥ—диирэ—түһүмэҥ санааҕа,
Кырдьыкпыт күнэ бу сиргэ тахсыаҕа!"
Эппит тыллара туоларын иннигэр
Иккиэн рябина арыгытын иһэллэр.
Итиннэ Саша хаалсыбат буолара—
Испэтэр даҕаны, уоһун угара;
Аньыылаах дьоннор—биһи да иһэрбит.
Арай ол кыһын аттанна киһибит:
„Сөбүн—диир кини—сырыттым манна таах,
Сүдү дьыалабар турдаҕым алгыстаах,
Этэҥнэ буолуҥ эйэҕэс дууһалар..."
Кириэс охсунан, олбуортан аттанар...
Бэркэ санааргыыр ол утаа Сашабыт,
Биһини сөптөөх доҕорго аахсыбат,
Кыыс оннук буолуохтаах сааһа кээлтэ дуу?—
Кыайан билбэккэ хаалбыппыт хор ону.
Саша сэргээбэт сэһэни, ырыаны,
Саатаппат буолта салааска даҕаны.
Кырдьаҕас дьоннооҕор кыһалҕалаах курдук
Кыыспыт күн аайы санааргыыр олустук.
Кинигэ аҕар, кистээн туой ытаахтыыр.
Кистээн туой сурук суруйа сатаахтыыр.
Бэйэтэ кинигэ сурунан ылара,—
Барыны бары бэйэтэ билэрэ!
Тугу да ыйыт—өйдөтөр, үөрэтэр,
Долуой салгыппат, мэлдьитин сэҥээрдэр;
Эйэҕэс да буолта... оннук эйэҕэһи
Урут да, аны да көрсүбэт киһи.
Дьаданы дьон наар—доҕоттор-атастар:
Дьарҕаны эмтиир, харайар, аһатар.
Ол курдук уон тоҕус сааһын туоллаҕа.
Олорон испиппит—кыһалҕа суоҕа.
Били ыал киһибит төннүө баар эбит!
Биһи эбиэккэ кэлэр диэн биллибит.
Саша алыс да үөрэн күүттэ этэ!
Саҥа сибэкки хоһугар киллээртэ;
Кинигэ малын хомуйан бүтээттэ,
Кэрэтик судургу таҥнан кээспитэ;

Утары көрсүһээт—ыалбыт сөхпүтэ!
Соһуйуон кырдьык да сөп курдук этэ:
Кэнники икки сыл Саша олустук
Төлөһүйбүт, тупсубут, эт туппут,
Иҥин хааннара эбиитин тэтэрбит...
Ыалбыт баттаҕа бараммыт, дьүдэйбит.
Тугу оҥоотторун, туохтары аахпытын
Саша киниэхэ кэпсээтэ барытын;
Кэдьүүһэ суоҕа оннук сөп түбэһии!
Онно сэтэрэн утарбыта ыал киһи:
„Урут тааҕы да лахсыйар эбиппит!
Өйдөөх дьон биһиттэн атыннык дьүүллээбит:
Киһи аймах төрүт уордаах, мөкү"—диэн,
Кэмэ суох кэпсээтэ онтон сиэттэрэн.
Онно туох диэбитин өйдөөмүнэ хаалбыппыт,
Онтон бэттэх эрэйгэ барбыппыт:
Уон сэттэ хонно—ол онтон ылата—
Саша санааргыы, таах мээнэ хаампыта!
Кинигэ ааҕан көрөр да, өр аахпат,
Ыалбыт кэлэр да, букатын саҥаппат.
Үстэ кэлбитэ. Саша биирдэ онно
Баахынайга сурук суруйа олоорто.
Уолугар урдаах тыа мара дьахтара
Эмтээх от ылаары, күүтэ сылдьара.
Ону көрөөт да ыалдьыппыт күлбүтэ:
„О, сонун оонньууру булбут!"—диэбитэ.
Саҥата суох Саша хоско киирбитэ...
Ыалдьыт тиийбитигэр: „ыалдьабын"—диэбитэ.
Кинигэ ыалбыт ыыппытын аахпакка,
Киниэхэ Саша төттөрү атаарта.
Ытыыр, санааргыыр, таҥараҕа үҥэр...
Ыалбыт: „Айаҥҥа барабын"—диэн этэр,
Кинилиин Саша сиэригэр көрүстэ,
Киирэн хоһугар хатанан кэбистэ.
Суруга кээлтэ. Эйиэхэ диэммин
Эрэнэн этэбин: Сашаттан кистээммит,
Аньыылаах дуунналар ааҕан көрбүппүт:
Сашаны кэргэн кэл—диэн тыл көтөхпүт.
Саша аан маҥнай аккааһын биллээртэ,
Онтон биһиэхэ суругун көрдөөттө.
Этэн көрбүппүт: „Кини туох сириилээх?
Эдэр, барҕа баай, номоҕон бэйэлээх".
„Барбаппын" диэхтиир да, бэйэтэ муҥнанар

Арыт: „мин киниэхэ сөбө суохпун" дэнэр,
„Миэхэ сөбө суох"—диир арыт көмүспүт—
Мунчаарар, кыыһырар, санаата түспүт!
Ыалбыт баатта да, дьэ эбии тэһийбэт,
Ыыппыт суругун уураан ылар бэл!..
Бэйэ киһитэ буоллаҕыҥ, эн маны
Биһиэхэ быһаар. Баҕар, көр Сашаны.
Төһө өр Саша көрүөҕэй бу муҥу?
Төрүт күлүүттэн, ырыаттан матта дуу?
Олох буоратта дуо ыалбыт кинини?
Уонна эт эрэ: ити туох киһиний,
Ама, таах киһи дуу, аптаах буолуо дуу?
Абааһы бэйэтэ илэ сылдьар дуу?.."

IV

Кэбиһиҥ, үтүө дьон, куттаммат буолуоххут
Кэлиэ сотору урукку олоххут:
Айбыт быыһыаҕа—Саша көнө охсуо.
Абылыан иннигэр ыалгыт ыыаҕа суох:
Өйдөтөр курдук кинини туох диэхпин
Өрүү мин бэйэм даҕаны билбэппин...
Аныгы үйэ аан дойдуга уунатта
Дьэгин дьоннору, дьикти ыччаты!
Киһини муҥнуур абааһы буолбатах.
Кини субу кэм геройа диэн ааттаах.
Улуу дьыаланы булаары, өрүүтүн
Кинигэ ааҕар, кэрийэр сир үрдүн;
Кыра үлэттэн кинини быыһыыра—
Өбүгэ дьонун үтүмэн баайдара.
Тэпсилгэн суолунан барыан хаайбыта—
Сүрэҕэ суоҕа, сайдыбыт санаата.
„Солуута суох, дьон бытархай түбүгэр
Суох, мин баар күүспүн эспэппин—диэн этэр—
Эбэтэр аар-саарга аатырыам улуулуу!
Дьоллуохпун саныыбын мин аан дойдуну!"
Аттыгар баары таптаабат буолааччы, —
Аанан иһэн таах алдьатан бараччы.
Улуу, киччилгэн билиҥҥи күннэргэ
Оонньуу буолбатах, туһалаах кинигэ:
Дьиикэй, куһаҕан быһыыны, мөкүнү
Киһиэхэ ыйааччы кинигэ бүтүннүү.
Кинигэ күүс укпат үтүө дьыалаҕа,
Кини диринҥник таптатыа да суоҕа...

Хас эмэ үйэттэн алҕас ыытыллан
Хаалбыт дьыаланы көннөрөр ыарахан!
Туох баар үрдүк, үчүгэй, көҥүл суолу
Кини сүрэҕэ билимтиэ, уруулуу,
Тылга, дьыалаҕа тыын уган эрчимниир,—
Арай имэҥ диэн киниэхэ мэлигир!
Күүстээхтик таптыыр, өһүрэр бэрт күүскэ.
Кумаары да тыыппат—дьиҥэр тиийдэххэ!
Кини таптала төбөтүн эргитэр,
Оттон сүрэҕин долгуппат—дэҺэллэр.
Кэлин аҕыллар кинигэ туох диирэ—
Кини сүрэҕин быатыгар иҥэрэ:
Сиэрдээх соҕустук кэпсэнэр буоллун да —
Син биир киниэхэ—ылына саныаҕа!
Өрүү туох да суох сүрэҕэр-быарыгар,
БээҺээ хомуйбутун—бүгүн кини ыҺар;
Сарсын туох үүнүөн билбэтэр даҕаны,
Саҕалыа, бука, күн бүгүн ыҺыыны.
Көннөрү тылынан маны эттэххэ:
Күн-дьыл баранар аҥардас кэпсээҥнэ;
Тугу эмэ дьэ тутуо да—үлүгэр!
Табылла түспэт—аан дойду үөҕүллэр;
Ньуолдьаҕай кыната мөлтөөн барыыта:
„ТуҺа суох охсуҺан"—диэн муҥнаах хаҺыытыа.
Кынатын кэриэппит кырдьаҕас хотой
Кыыһыран киниттэн хайаан оттоҕой
Өйдүүгүт дуо? Суох!.. Улахан буолбатах
Өйдөөтүн эрэ чэ ыарыһах муҥнаах.
ДьоҺун үчүгэй, кыыскыт бэйэтэ
Туохтан туттуоҕун билигин сэрэйдэ.
Атынын барытын күн-дьыл ыйыаҕа.
Алыс бэрт сиэмэни күн-дьыл ыстаҕа!
Бэйэҕит билэҕит—хас хардыы аайытын
Биһиги степпит хотоолун, халдьаайытын:
Сайыҥҥы кэм аппа уута суох буолар,
Сыгынньах кумах, күн уота уматар.
Күһүн бадараан, кыһынын хаар сабар,
Күүтэ түһэҕин: сааскынан салгыйар.
Дьону көҥүллүк түөстэрин муҥунан
Толору тыыннара, итии дойдуттан,—
Өркөн күн уота хаардары уулларар,
Өрүһү эйгэтин таһынан дьалкытар,
Атын сир уутун эргиччи халытар,

Томтойо туолар алааһыҥ аппата
Алыс түргэнник айаннаан саас ааһар—
Аппа уутун күн олоччу уолларар.
Ол икки ардыгар ууламмыт кытылга
Уохтаах үүнүү өрө анньан тахсыаҕа;
Ол курдук Сашаҕа биллиминэ сыппыт
Уолусхан күүстэри күөдьүппүт ыалгыт...
О, абам! Мунаахтык, уустук этэбин!
Ол да буоллар, доҕоттоор, эрэниҥ:
Буурҕа оҕотук дууһаҕа туһалаах—
Буһаран-хатаран, иитэн ааһыахтаах.
Оҕоҕут ордук эрэйи көрүөҕэ—
Ордук кэрэтик киэркэйэн иһиэҕэ:
Өҥ, үтүө буорга хор сиэмэ түстэҕэ—
Өлгөм үүнүүнү кини биэриэҕэ!

1852—1855 с.с.

ОСКУОЛА ОҔОТО

—Чэ эрэ, айаҥҥа туруохха!
Силис, кумах, киир, таҕыс—
Суолбут куһаҕан буолуохтаах...
Ээй, доҕоор, олор, барыс! —

Эн таҥаһыҥ тырыттыбыт,
Этиҥ, атаҕыҥ кирдээх.
Чэ, туох буолуой? Кыбыстыма,
Эрэй кэскил эҥэрдээх.

Үөрэнэ баран иһэҕин.
Кинигэ баар суунҥаҕар...
Аҕаҥ эстээлкэтин эспиэт
Эн үөрэҕиҥ туһугар?

Ааһар атыыһыт хотуна
Чэй иһин биэрбит харчытын
Ийэҥ эрэйдээх мунньунан
Эйигин үбүлээн ыыппыат?

Баҕар, эйигин тойонуҥ
Үөрэххэ биэртэ буолуо?
Сонун буолбатах ол оннук—
Санаарҕаама, доҕоруом!

Сотору эн бэйэҥ билиэҥ,
Архангельскай оҕото
Хайдах курдук эрэйинэн
Улуу киһи буолбутун.

Үтүө санаалаах суох буолбат—
Тиэрдиэхтэрэ Москваҕа,
Үөрэниэҥ университетка—
Онно баҕаҥ туолуоҕа.

Онно сайдар суол элбэх:
Үлэлээ, үөрэн харса суох...
Бу иһин таптыыбын эбээт
Эйигин, Ийэ дойдуом!

Киһиргэс, тыйыс, акаары
Куһаҕан дьон иһигэр
Төһөлөөх истиҥ, эйэҕэс
Төлөннөөх сүрэх баарый!

Үгүс народ үөһүттэн
Үтүө дьоннору үөскэтэр
Ийэ сирбит барахсан
Инникилээх буолуоҕа!

1856 с.

* * *

Харах уутунан сууммут дойдум
Тыыннаах туоһута буолбут тойугум!
Санаа-оноо арахпат сорунуун
Ыар күммэр ылланан кэлэҕин,
Очуос таастка долгун охсорунуу
Дьон сүрэҕэр охсон тэйэҕин.

1858 с.

ҮРҮҤ ААН АТТЫГАР САНААБЫТ САНАА

Бу үрдүк үрүҥ аан. Таабыллаах күннэргэ
Бу манна мусталлар дьон бүтүн куораттан,
Кулуттуу кумунан, куттаммыт быһыынан
Чугаһаан, ыраатан чуоҕуһан тураллар;

Аттарын-суолларын суруна-суруна
Бары дьиэ-дьиэлэрин буларга бараллар,
Төрөөбүт дьоллоро ити! диэх айылаах
Бэккэ диэн биһирээн астынан таргыыллар.[1]

Көннөрү күннэргэ бу аанҥа мунньустар
Дьон дьүдэх өттө: үлэ көрдөһөччү,
Көрүнньүк да былаан оҥоро сатаабыт,
Оҕонньор да киһи, огдоомо да дьахтар.
Хас сарсыарда аайы: кумааҕы тутуурдаах
Киниэхэ кэлэллэр, киниттэн бараллар.
Сорохтор үөрэннэр ырыанан сылдьаллар,
Сорохтор ытаһан тахсаллар.

Мин биирдэ көрбүтүм: бу манна кээлтэрэ
Борустуой тыа дьоно, нууччалар;
Таҥара дьиэтигэр кириэстэнэн баран
Нөрүһэн, нүксүһэн тэйиччи турдулар.
Швейцар таҕыста, онуоха эттилэр
„Килэр!" диэн күттүөннээн көрдөһөр тылларын
Швейцар көрбүтэ: дьон киэнэ марата!
Күн уотугар сиэппит сирэйдээх харахтаах,
Быһыта барбыт бараанҥа туомнаах,
Кураанах хотуомка сүгэһэр сыыстаах,
Сутука тулламай иһиттэн көстүбүт
Хаанынан устубут хатыҥыр атахтаах
Дьон бөҕө дьэ кэлэн тураллар эбит ээ!..
(Ыраах күбүөрүнэттэн ыйынан айаннаан
Ыран да кэлбит сордоохтор быһыылаах!)

Арай аан кэнниттэн ким эрэ швейцарга:
„Үтүгэн үөрдэрин тойоммут таптаабат,
Үүртэлээн кэбис!" диэн үөгүлээн саҥарда.
Саппыйалаах баайдарын, бэрик биэрээри,
Сүөрүнэн көрдүлэр да швейцар ылбата.
Тэҥнэһэр кэлиэ дуо—турбахтаан бараннар
Сапсыйан кэбиһээт саллаҥныы турдулар,
„Таҥара, итини көр!" дэһэ-дэһэлэр,

[1] Таабыллаах күннэргэ чиновниктар улахан тойоттору кэлэн эҕэрдэлээн барар үгэстээхтэр этэ. Тойоҥҥо кыайан киирбэт кыра-хара өттө эҕэрдэлии кэлэ сылдьыбыттарын биллэрэн аттарын суруйан хаалараллара. Оттон көннөрү күннэргэ ол тойон дьиэтин айаҕар көмө-харыстал көрдөөн сатаабыт дьон кэлэрэ да үксэ ити бу хоһоонҥо этиллэрин курдук туһа ылбата.

Эрэллэрин сүтэрэн, эрэйдэрин сүгэн,
Сайынгы сырал күн умайар уотугар,
Бэргэһэ кэтэр диэн билбэккэ истилэр...

Бу кэмнэ килбиэннээх дыбарыас тойоно
Өссө да ангааттан утуйа сытара...
Эйиэхэ дьон кэлэн бэрт буола сатыырын
Олоҕуг дьолунан аадынар тойоммут,
Көр-оонньуу күннүктээх, талба ас таҕыллаах,
Дьахтар-кыыс дьарыктаах улахан тойоммут,
Уһугун эрэ, эн! Оннооҕор ордук баар:
Ол дьону төнүннэр! Күн-ый буол киннэргэ!..
Дьон-сэргэ олоҕор үтүөнү оҥоруу—
Дьоллоохтор умнубут суоллара быһыылаах..

Эйигин куттаабат киэҥ халлаан этиҥэ,
Оттон сир киэнэ—баар эн илиин иһигэр.

Ол барбыт дьоннорун мунгнанан сылдьаллар
Ыарахан санаада, ынырык батталга.
Туох буолуой эйиэхэ ити ыар сыналҕан,
Буорайбыт-дьаарайбыт борустуой дьоннорун?
Эйигин көр күүлэй олоҕуҥ сүүрүгэ
Биэбэйдээн утутар, бигээн талбаардар.
Эн, народ олоҕун туһа диэн этиини
Кэтүүн тыл курдук саныыгын;
Онто суох даҕаны аатыран олоруоҥ,
Аатыран да өлүөҥ!

Айхаллаах Аркадия [1]) үүт-тураан олоҕор
Атаарыаҥ эн кырдьар саастаргын:
Сицилия [2]) сандаллаах халлаанын анныгар
Дыргыйар мүөт сыттаах мас сөрүүн күлүгэр,
Күн уота күөх муора урсунун умата
Күөгэйэ киирэрин эн көрө-көреҕүн,
Орто сир муоратын уунаҥнас долгунун
Тускулаах тойугар бигэтэн;
Эн хаһан өлөргүн кэтэһэ сатаабыт
Эрэллээх, тапталлаах кэргэниҥ

1. Аркадия диэн былыргы Греция биир уобалаһа. Онно былыргы номох этэринэн, олох толору дьоллоох эбитэ үһү.
2. Сицилия—Орто сир муоратыгар баар Италия арыыта. Онно айылҕа ордук сиэдэрэй, салгына үчүгэй буолан, омук баайдара баран эмтэнэр, сыыньанар, олорор сирдэрэ.

Илиитин иһигэр өлүөҕүҥ;
Эн, ахтыыҥ ытыктаах астарын аһата
Хоруопка угуллан дойдугар кэлиэҕиҥ;
Ол курдук олорон ааһыаҕыҥ эн... герой,
Албаннаах аймахтан арбанан,
Аан дойдуҥ дьонуттан кыранан!

Ол гынан, тоҕо да, кыра дьон туһугар
Итинник киһини тыытабыт?
Хата бэйэлэрин хомноон эттэрбит?—
Куттала суох эбээ... Дьэ өссө бэрт этэ—
Аралдьыйар санааны атыны булларбыт...

Тыа дьоно тулуурдаах да дьоннор,
Оҥоруу да оннук оҥорбут быһыылаах...
Онуоха киһи да үөрэнэн хааллаҕа!
Куораттан тахсарга баар хабаах дьиэтигэр
Үптэрин барытын сүөкэнэн бараннар,
Ыраах суол төрдүгэр тахсаннар,
Ынчыктыы турдулар... О, ийэ дойдуом!
Эн этиэҥ дуо, миэхэ: биир эмэ муннуккар
Эн бурдук ыһааччыҥ, эрэллээх үлэһитиҥ,
Эн нууччаҥ киһитэ ынчыгы билбэтин?..
Ол оннук муннуккун мин көрө иликпин!
Эн киһиҥ ынчыктыыр ойуурга, хонууга,
Ынчыктыыр остуруок түрмэҕэр,
Сир аннын хаспаҕар иилэҕэс тимирдээх;
Ынчыктыыр бурдугар, оттообут отугар,
Ыраах сир хонугар, тэлиэгэ анныгар,
Ынчыктыыр бэйэтин дьиэтин иһигэр,
Күн сирин сырдыгын көрбөккө;
Ынчыктыыр ол киһиҥ хас куорат аайы
Суут-сокуон дьиэлэрин ааныгар.

Волгаҕа эн кэл: ким ынчыга иһиллэр
Эн улуу өрүһүҥ, үрдүнэн?
Ол ынчык биһиэхэ ырыа диэн ааттанар—
Бэчимэ тардааччы бурлак ынчыга.
О, Волга өрүһүм Эн халан уугунан
Элбэх киэҥ сирдэри эҥсэн ылаҕын,
Оннооҕор киэҥник Ийэ сир иэнинэн
Дьон-народ эрэйэ сабардаан тарҕанна!
Дьон ханна баарый да—онно баар ыар ынчык...
О, дьонум эрэйдээх!.. Туох битэ буоларый

Үһуга, кэмэ суох эн үһүн ынчыгыҥ?
Үһуктан кэлиэҥ дуо эн улуу күүстэнэн,
Эбэтэр, оҥоруу ыйаабар бэринэн,
Ынчыкка маарынныыр ырыаны айаҥҥын,—
Оҥоруох тустааххын онон бүтэрэн,
Үйэ-саас тухары өстөбүҥ ити дуо?!..

1858 с.

ЕРЕМУШКАҐА ЫРЫА

„Тохтоо, дьаамсык! Күн куйаардабын,
Аанар кыах аны бүттэ!"
Көрүй от кэмэ, ходуһаба—
Дэриэбинэ бүтүннүүтэ.

Ол тохтуур олбуорбут ааныгар,
Обону бигээн баран,
Олорор ньээҥкэһит дьахтар,
Уутугар аҥаарыйан;

Нэһиилэ ыллыырын иһиттим,
Дьааһыйан кириэстэнэр.
Киниэхэ кэлэн кэккэлэстим.
Утуктуур, ыллыыр тэҥэ:

„Тулаайах обо, соро суохтук
Олорор наадатыгар—
Синньигэс оттон намыһахтык
Кини төбөтүн хоҥкутар.

Дөбөҥнүк киһи оҥордунар
Убай дьонум – дии санаан,—
Күүс солуоманы да тоһутар,—
Киниэхэ бокулуомнаа!

Киһи-хара буолан, тойоттордуун
Эн куруук добордоһуоҥ.
Туһаннаах эдэр хотуттардыын
Көҥүллүк күлүөҥ оонньуоҥ.

Оччобо олох барахсаныҥ
Көр-нар буолан устуоба!.."

—Дьэ, ырыа бөбө—куһабанын!
Обобун миэхэ абал!

„Мэ, сэгээр! Бу эн, ханнаабыный?"
—Мин куорат киһитэбин.—
„Биги түс, ырыа ыллыы-ыллыы!
Мин нуктуу түһэн ылыым..."

—Ыллаамна! Ыллыыр санаалаахпын,
Эн курдук эрэ буолбат.
Мин бэйэм таптыыр ырыалаахпын...
Утуйан сынньан, уолчаан!

Улук олоххо утутааччы
Олох учууталларын
Аргы өйдөрө сытытааччы,
Истимэ киннэр тылларын!

Аба дьиэтэ араҥаччытын
Биһиэхэ анаабатаба,—
Олох ыраас айыҥатын
Киэҥ кэскиллээх туорабын.

Ордук дьоллоноор! Эдэр кэмҥэр
Саҥа, үтүө уохтаргын
Кутумаар эргэ, бэлэм киэпкэ,
Уолбаччытык санааҥҥын!

Олох көҥүл күрүлгэнигэр
Көҥүл сүргүн эн биэрээр.
Киһилии дьулуур үөскүүрүгэр
Бэйэҥ мэһэй буолумаар.

Ол дьулуур эйиэхэ төрүөтэх баар,
Ону биэбэйдии сылдьаар!
Быраатты буолуу, Тэҥ, Көҥүл диэн
Бар-дьон ону ааттыыллар.

Ону таптаа! Ол туоларыгар
Тыынар тыыҥҥын да анаа!
Суох онтон сырдык мэнньиэс,
Суох онтон ордук анал!

Оччобо буолуоҥ Ийэ дойдуҥ
Умсугуйар дьиктитэ;
Кулут тулуруттан атыны
Киниэхэ биэриэҥ этэ:

Батталлаахтарга баламат
Бардам өстүйүүнү,
Кэскиллээх кэрэ үлэҕэ
Сырдык ыраас эрэли.

Ити кырдьыктаах өстүйүүнэн,
Ити ытык эрэлинэн
Эн этиҥ буолан ньириҥийиэҥ
Ааҕын-түөкэй үрдүнэн...

Оччоҕо дуо!..—оҕо уҥуктан
Эмискэччи ытаата.
Ону дьахтар хап-сабар ылан
Кириэстии сапсыйбахтаата.

„Аҥаан көр, тукаам, ньаҥкэҕиттэн!
Токкун дуо?.. Утуй, нуктаа!"
Ити кэннэ эмиэ бэйэтиттэн
Ыырыа ыллаан барбыта...

1858 с.

АТ

(„Күн-дьыл туҥунан" диэн хоҥоонтон)

Илии уордаах эрчимин көрсүҥэ,
Мас көтөх, тыына быста сыҥа,
Сылбаахы ат түрдэстэ түҥэ-түҥэ
Сыбар үгүс тардыытын сыҥар.
Байааттаҥнаат турунна ол муҥнаах.
Хардаҕаҥы харбаат—„бэйи" диэн,
Киҥитэ кымньыы диэни умнаат
Бил-бил биллиргэттэ бэйдиэ!
Атаҕын, аччаччы, баҕаналыы
Арай тура мөхсө тиэйбэхтээт,
Күүгэн оргуйа, күүскэ аҕылыы
Ат тула көрдө, (үкчү эбээт
Аҥыныҥ диэн ааттаҥан эрэрдии!)
Онтон киҥи, ордоотоон кэлээт,
Ойон тиийэн утары кэнэйдиир
Сирэйгэ хараҕа си-мэнээк!

Туҥа суох. Ат кымньыыттан, курдат
Түүтэ-өнгө чуоҕур эриэн тахсан,
Киҥи хас оҕустаҕын ахсын
Кутуругун куйбаҥната турда.
Кининэн хас ааҥааччы саатаата,
Ким эрэ эттэ: „кытаат, куҥуй!"
Мин уордайа санаатым: „сатаатар
„Көмүскээн көрүөҕү дуу, тугуй?
„Аҥынары билбэт аны киҥи.
„Ат, эйиэхэ үтүөнү санаан,
„Өрүҥүйүөхпүт эбитин иҥин
„Өйөспөппүт бэйэбит бэл сатаан!"
Киҥи мээлэ сүүрбэтэ илистэ! —
Тиҥэҕэр санаатын ситистэ!
Кэнники туох буолта өссө дьулаан,
Бастакыттан ордон кэбистэ:
Хайдах эрэ быыппастаат ат, кулаан,
Харбыалаҥа хаамта эмискэ.
Арай киҥи, ат нэмийдэр эрэ,
Ааҕан сорунуутун оройдоон,
Даллах гына-гына киксэрэ
Кэккэлэҥэ кэдьэрэҥ ойдо.

1858 с.

КҮӨС БЫСТЫҤНААХ РЫЦАРЬ

Күнү былыт күөнтээтэр, түүн лүҥкүрэн турдар,
Күҥүҥүү тыал түстэр эрэ,—тута,
Дуулаҕын чуҥкута улугурдар,
Өйдүүр өйгүн өлбөөрдө утутар.
Оттон нуктаан аралдьыйыаҕы өрүү,
Омос киҥи эрэ симмэт мэнээк...
Таҥараҕа махтал! түүн бүгүн сөрүүн—
Табыллар киҥи буолбуппун эбээт!

Эҥэр хонуу устун дайбыыбын,
Эмискэ күүс тыаҥы көбүтэбин,
Көҥүскэ хаас уутун аймыыбын,
Күрүөттэн мэкчиргэни көтүтэбин.
Көр, хамсаннаҕыан! Сарас гынаат
Сапсына түспүтэ бу дьоҕуҥун!

Кэтэстим кинини өр кыҥаан,
Кэрэхсии биэрэн эттим: дьэ дьоһун!
Чу! тэлиэгэ тыаһа иһиллэр,
Суол диэкиттэн дьүөкэт аҥылыйар...
Дьыбарга кыра да сыт биллэр,
Өй-санаа өһүллэ арылыйар.
Бүгүттэр бэринэҕин бэйэҥ
Бүрүүкүүр чуор айылҕа былааһар;
Эдэр саас уоҕа, эрчим имэҥ,
Көҥүл улуу чувствата былааһан,
Көмүстэй түөспүн мөтөтөллөр;
Дууһам туой түбүккэ умсугуйар,
Мин ааспыт суолларым көстөллөр,
Оттон сүрэҕим атыны туойар...

Ол онтон күрэнэн киэр үктүүм—
Кэм кэлиэ аахсарга хойут эмиэ!
Бу чуумпу ыйдыҥа сөрүүн түүн
Мин санаабын кынаттанан эриэм.
Тыа үрдүнэн сиппит ый устар,
Дириҥ куйаар дьэҥкэрэ суһуйбут,
Хагдаҥ, күөх тунах дьүһүн мустан
Халлаан киэҥ эйгэтин тунуйбут.
Сыһыыга уу сырдыы килбэйэр,
Ыйдыҥа долгунун күлүмүттэн
Уонна от-мас дьарҕаа күлүгүттэн
Сир-дойду симэнэ киэркэйэр.
Сир көстөр сүдү киэҥ силиктэрэ,
Сиик-хаһыҥ быыһыгар кыбыттар
Синньигэс ооҕуй да ситимнэрэ
Сиһилии көстөллөр: тэйэри кытта
Тэнигир иҥнэри эҥэринэн,
Кытарар дьураанан кэрэлэнэн,
Гречиха хадьымал сирэ сытта;
Иһийбит бааһынаны курдуу
Иһирик ойуур курдат дьэҥкэрэр,
Ыырыгар сэбирдэҕин суйдуу
Ыйга дьэрэлийбитэ дьэ, кэрэ;
Көрдөөх клен дуу, бэрийбит дууп дуу—
Көрөөтүн, ыраахтан, билэ охсуоҥ;
Харыйа мас үрдүгэр нуктуу
Хайыспыт хоту диэки хара суор!
Ийэ сир күһүнэ кэлиитэ

Уолугар туох таптатар далбара:
Кэнчээри күөх долгун кирбиитэ,
Лүөн ыһыллар чачархай чараҥа,
Ыйдыҥалаах киэҥ хонуу орто
Ыладаспыт кэбиһиилээх оттор,—
Астыммыт харахха барыта баар...
Өскөтүн бу кэмҥэ киэҥ дылбаа
Үөскээбит дэриэбинэбин да көрүүм,—
Сүрэҕим ыалдьыа суоҕа өрүү:
Көстүө суоҕа этэ кини ааһа-туора!
Кылааттаах бурдугунан кыстанан,
Уйгу-быйаҥ, өҥ-тот аргыстанан
Тураахтыыр эбээт томтойо туолан.
Сындалыйбыт биһини аһатааччы—
Сыламныы нуктаатын хам-бааччы!..

Ким симэр симнин, мин дьэ туран,
Отторунан кыстаммыт сыһыыбын
Одуулаһа, им-ньим чуумпуран
Баҕарбатах санаабын саныыбын.
Мин эбиппин иннигин ылбатах,
Муҥнаах санаа, муҥургун булбатах...

Субу, түүн мин барыны умнаат
Сулана ытыахпын баҕардым,
Ыраах иннҥэ санаабын аһардым,
Ол онно сытар мин ийэм муҥнаах...

Улахан куораттан туора турар
Утум-ситим хонуу ортотугар,
Кырдал сыыһар, сэлиэнньэ кэннигэр,
Ыйга чуо иннибэр маҥхайа
Эргэ таҥара дьиэтэ хаҥхайар.
Ол дьиэ оппуохалаах эркинигэр
Ойдом кириэс күлүгэ таҥхайар.
Айыы дьиэтэ! бу туран эрэммин,
Көрдүм кэрэниис оһуордаргын,
Тырымнас мөһүүрэнэн эриммит
Батастаах Павел апосталгын.
Хаарбах колокуонньатын үрдүгэр
Остуорас оҕонньор өрө ыттар,
Колокуонньа күлүгэ үлүгэр:
Хонууну хайа тэлэн сытта.
Кырдьаҕас, хамсан! Сыыйа эн дайбаа,

Кинилэр туох тумналларын, мин барбах,
Барытыгар барарым утары.

Эдэр саас, эмньик күүс эстэр кэмэ
Эргийэн кэлиэҕэ диэбэтэҕим,
Олоххо умсугуйуу үлүскэнэ
Наар инники, инники сиэтэрэ!
Хайҕала суох кыргыска сөрөһүллэн
Хаамарым түгэҕэ суох түөрэҥҥэ,
Эн мэлииппэҥ тылыттан өрүһүллэн
Туран иһэн түһэрим, биир тэҥҥэ...
Киллэр миигин киэҥ аартык сиксигэр!
Кинини умуннум бу сылдьаммын,
Быстах имэҥ, тутах толкуй иккигэ
Былаҕай кирдэригэр былдьанным.
Илиилэрин кыа-хааҥҥа аҕааннар
Иэхэйдиир дьоннортон эн ирдээн
Улуу таптал туһугар дьулуһаннар
Умсар дьон кэккэтигэр эн сирдээ!
Ким көрүнньүк үлтүрүйбүт олохтоох
Баҕар өлбүт өлүүтэ да этиэ:
Тапталы сатаан таптыыр бодолоох
Хоргуһа суох сүрэхтээх этэ—диэн.
. . . . . .
(*Сарсыарда, ороҥҥо сытан*)
Баҕа санаа! Дууһаны билиэҥҥэ
Баһылыы тутар аптаах былааһа!
Эдэр саас уоҕар, эрчим имэҥҥэ,
Көҥүл улуу чувствата былааһан,
Көлбөҕүрбүт дууһабар уһуннук
Күөдүйдүлэр... ханнаный мин, сэниэм?
Оҕотооҕор мөлтүөн уһугуннум.
Билэбин: сабыстыам бүгүн эмиэ,
Түүнүн микстура иһэ хонуоҕум,
Оттон ийэм эрэйдээх уҥуоҕун
Омос өйдөөт куйахам күүрэн кэлиэ.
Сарсыарда тахсар күн сардаҥата
Санаабар туох көөймүтүн үргүттэ,
Элэк тутар сүрэх-быар саҥата
Эҥсэлгэн ырыаны дьүрүһүттэ:
„Эн тыйыс дьылҕаҕар, бу тута,
„Эрэйдээх биис ууһа бэриэт бэрин!
„Күүс мөккүөргэ бэлэмэ суох, тутах,

„Көрүстүҥ күчүмэҕэй кэмнэри.
„Этиҥ тыыннаах, иннэнэ иликкин,
„Оттон дьыала туһар суох эбиккин,
„Күлүм үтүө санааттан атыны
„Көрдөрүөҥ суох көмүс биир туһаны"...

1860 с.

---

* * *

Күн-дьыл улам күрэннэҕин аайы
Күүс эстэн, эт-хаан иинэн иһэр...
Мин дойдуом! Сырдык күүҥ сыдьаайын
Көрбөккөбүн киириэм иин иһэр!

Баҕарыах этим мин өлөр чааспар
Дьоллоох суол эйигин тосхойуон,
Сухаһытыҥ бурдук ыһар сааска
Саргы күүн саныы уоскуйуон;

Үөскээбит сэлиэнньэтин сиккиэрэ
Чуо биир дорҕоону илдьэ иһиэн,
Харах уута, хаан тохтор мэккиэрэ
Ханнатын ол дорҕоон мэлдьэһиэн.

1861 с.

ЭРБЭХ САҐА КИҺИ

Биирдэ кыһыҥҥы тумарык тымныыга,
Аартык үрдүттэн аллара түһээри
Көрдүм: адаархай амыннааар тиэйиилээх
Аргыый, ат муҥнаах дабайан иһэрин.
Атын тэһиинэр ыйааста аҥардаан,
Сиэтэн иһэрэ кыракый уол оҕо,
Сатала суох киэҥ саппыкы таҥастаах,
Сарымтан хаалбыт бараанҥа сыыстаах,
Оттон бэйэтэ... эрбэх эрэ саҕа!
—Уолчаан, дорообо!—„Туораа диибин дии!"
—Омос көрүөххэ-дьэ сүрдээх киһигин!

Хантан иһэбин?—„Көрбөккүн дуо, тыаттан;
Аҕам ол кэрдэр, оттон мин тиэйэбин".
(Тыаҕа иһиллэр ыраах тыас дуораана.)
—Аҕаҥ кэргэнэ, доҕор, хас киһиний?—
„Кэргэн элбэх да, үлэһит эр дьоннор
Биһи иккиэбит: аҕам уонна мин..."
—Оннук эбит дии!.. Эн аатыҥ?—„Былааспын!"
—Сааһыҥ хаскыный?—„Алтабын ааспытым...
Көлөн, чэ эрэ! "диэн оҕо ордоотоон,
Атын салайан ааһа турбута...
Сырдык күн уота чаҕылла тыкпыта,
Оттон ол оҕо олус кырата,
Ити барыта соруйан курдуга,
Отоон оҥорбут кокуукка курдуга.
Оттон ол оҕо кырдьык уол этэ,
Маһа, сыарҕата, ырыган да ата,
Хаар тибэн тимирпит да дьиэтэ,
Кыһыҥҥы күн тымныы да уота,—
Барыта биһиэнэ нуучча киэнэ этэ,
Барыны бохсор кыһыммыт бэлиэтэ;
Нуучча дууһатын эрэйдээх таптала,
Нуучча санаата бу уһуктар суола:
Күһэллэн-баттанан көҥүлү да көрбөт,
Өлөрү да билбэт ол ыраас санааҕа
Өстүйүү, муҥнаныы да элбэх,
Өйөллөөх таптал да элбэх.

1861 с.

КОРОБЕЙНИКТАР*

(*Поэматтан быһа тардыы*)

Кыһыл суккунаҕа кыһаммаппын,
Кытаайкаҕа кыттыбаппын.
(*Ырыа*)

„Хор, хоруопкабар эмиэ бэркэ
Солко-хампа бары баар.
Саргылаах санны, эн биэбэккэм,
Саалларыма, абыраа!

* Дэриэбинэлэри кэрийэн кыра таҥас-сап, иннэ-сүүтүк атыылаан эргинэр атыыһыттар.

Күөх-күөх оруоска көрсүөх бүгүн!
Күн киириитэ мин кэтиэм,
О, көрүөм көмүс көрбүөччүбүн—
Күндү баайбын тэлгэтиэм.
Ылбытым бэйэм ыар диэбэккэ,
Кэрэһимэ, кэбиһиий:
Аалай уоскун аҕал, биэбэккэм,
Аттыбар ыкса кэлиий!"
Дьэ, барыйда түүн-бараан хотун,
Көкөт уол күүтэ сатыыр.
Кэтэллээх кэллэ санаа хоту—
Кэккэлиир кэрэ атыы.
Катя түһэрсэр өр иэттэһэ,
Ордук биэримиэн саныыр,
Уолан сыананан туой киэптэһэ
Уоһуттан ууруур, сыллыыр.
Кэпсэтиини түүн дьолуо хотун
Кэннин бэйэтэ билэр.
Көнөн биэр, эн күөх оруос ото
Искэр туох буолтун иҥэр!

Хор, хоруопкам дьэ чычааһырда,
Хото сыымайдаан биэрдим!
Далбарчааным арай чааһанна
Таастаах биһилэх бэрдин.
Биэртим сиидэс бэрт куһуоктарын
Окко тиктэн кэттин диэн.
Күөх лиэнтэ—көмүс суһуохтарын
Күүлэй киэһэ тэтэрдиэ.
Хото соҕустук биэрээрибин
Хомҥо түбэстим арай:
„Туһаанаҕым суох эрээрибин
Тугун мааны таҥаһай!"
Муҥкук буолбут эн өлүүкэҕин!
Бэлэх ылбакка буолаат
Амтаннаах бэрдин үрүүмкэҕэ
Аҕалбыт бэйэҥ буолбаат?
Ыл, тохтоо! биэбэйим сыыстара,
Биэрэбин бигэ мэктиэ:
Аҕа маанылаах эн кыыстара!
Өйдүө, болҕой бука диэн:
Бу хоруопкам тэбэниэҕэ кэм,
Бокуруопка мин кэлиэм.

Оччоҕо эйиэхэ, биэбэккэм,
Көмүс мэнньиэс кэтэрдиэм!"
Олус киэһэрэ табаар ылан
Уолан-сиэлбэхтии түһэр,
Ыаспай кырдьаҕас табаарыһын
Ыаллыыр суолга көрсүһэр.
Сүрдүк Тихоныч өс туойбахтыыр:
„Сүтэн хаалаҕын мэнээк".
Ардай Ванька мух-мах буолбахтыыр —
Сиидэс эргиттим эбээт!

1861 с.

К Ө Н Г Ү Л*

Аан-ийэ дойдуом! Маннык санаанан
Айанныы илигим эн дуолгунан.

Оҕотун көтөҕөн, ол дьахтар турар.
Ону көрөммүн сүрэҕим долгуйар.

Үтүө кэм кэлэрин эн көрө төрүөҥ
Үчүгэй олох үтүөтүн көрүөҥ.

Кыра сааскыттан көҥүллүк үөскээн,
Сөбүлүүр үлэҕэр эн үөрэниэҥ.

Баҕар, бааһынай буолан олоруоҥ,
Баҕар, хотойдуу, үрдүккэ дьулуһуоҥ.

Алҕас да буолуо итинник саныыр,
Аны дьон өйө оҕурук, мындыр:

Эстибит крепостной илим оннугар
Элбэх илим атынын дьон буллулар.

Да... народ ону суох оҥоруо.
Онуоха эрэнэн көҥүлү уруйдуом!

1861 с

---

* Бу хоһоон „бааһынайдары босхолуур" манифест кэнниттэн тута суруллубута. Некрасов, оччоҕо истибит киһи кэпсиринэн, ол "көҥүллээһин" туһунан эппит эбит: „Бу диэн дьиҥнээх көҥүл буолуо дуо Суох, бу чыыстай албын, бааһынайдары күлүү гыныы буола " диэн

КҮӨХ СУУГУН

Көрүлээн иһэр күөх суугун,
Күөх суугун, уйгу дуол!

Эмискэ-бааччы оонньоон ылла
Иһирик үөһэ элэс тыал:
Улаайы маска уһуутаата,
Сир симэҕэр сибигинэйдэ,
Онтон бары - барыта
Унаар күөххэ умуста!

Көрүлээн иһэр күөх суугун,
Күөх суугун, уйгу-дуол!

Сэмэй этэ мин кэргэним,
Сэгэрим Натаалдыыйа,
Устар ууну долгуппат!
Ардай биирдэ албыннаабыт
Питергэ олорон, миигин...
Аанай туонай абам эбит!
Бэйэтэ билиннэ, акаары,
Билиэ да суох этим!

Кыһын кэлэн биир дьиэҕэ,
Кини биһиини хаайда,
Көлдьүн баара, мин диэки
Көрөн эрэ кэбиһэр...
Саҥарбаппын да, ыар санаа
Сүрэхпин - быарбын эрийэр:
Өлөрүөхпүн аһынабын!
Оттон тулуйар... кыаҕым суох!

Таһырдьа кыыдаан кыһыным
Күн-түүн миэхэ улуйар:

„Өлөр, өлөр, сиргидэҕи!
Өстөөх киһигин өлөр!
Өскүн ситиэҥ суоҕа да
Соргун кытта сорсуйуоҥ,
Күрүлүүр күнүс, түлүк да түүн
Күлүгүн эрэ сылдьыа!
Саатын сүгэрбит сирэйгэр
Ыалларыҥ силлиэхтэрэ!"

Кыыдаан кыһын ырыатыттан
Кырыктаах санааланан

Быһыччабын буруустанным...
Онтон өйдөөн көрбүтүм:
Күөх саас үөмэн кэлбит...

Көрүлээн иһэр күөх суугун,
Күөх суугун, уйгу-дуол!

Үрүҥ тунаҕы бүрүнэн
Вишня ойуур суугунуу
Бигэнэ оонньуу турда;
Күтүр улахан бэс мастар
Күн уотугар сыламнаан
Күлэн-үөрэн кэллилэр;
Оттон сэбирдэх симэхтээх
Кылбаа маҥан хатыҥнар,
Кылыбырас липалар
Кэлэр саҥа уйгубут
Кэрэ тойугун туойдулар!
Кыра талах тыаһаата,
Клен мас куугунаата,
Бары саҥалыы туойдулар,
Саҥалыы... сааскылыы...

Көрүлээн иһэр күөх суугун,
Күөх суугун, уйгу-дуол!

Кырыктаах санаам уҕараан
Быһыччам сиргэ түстэ,
Оттон тыаҕа, хонууга,
Унаар күөхтэ иһиллэр:
„Таптыаҥ тухары таптаа,
Тулуйуоҥ тухары тулуй,
Дууһаҥ эрэ ыраас буоллун,—
Бырастыы гын барытын!"

1862 с.

---

* * *

Тыа сирин үлэтин үгэнэ буолла...
О, нуучча дьахтарын сордоох анала!
Онтон ыар баарын ким этиэй.

Билэбин: эн туохтан эрдэ иинэҕин,
Барыны тулуйар нуучча аймаҕын
Элбэх эрэйдээх ийэтэ!

Муҥура суох хонуу өҥүрүк куйааһа,
Бааһына, ходуһа, киэҥ халлаан куйаара,
Күн сарпа уоттарын кутар.

Ол дьахтар эрэйдээх муҥнана тураахтыыр,
Ол, кини үрдүнэн кыымаайы хараамныыр,
Ыллыыр, ыйылыыр, ытырар.

Ыарахан хотуурун ылаары дэҥнэннэ—
Сыгынньах атаҕын биитигэр үктэннэ,
Баанар кэлиэ дуо—түгэн суох!

Анараа сэлэттэн ыһыы иһилиннэ,
Баттаҕын силэйээт онно тэбиннэ—
Оҕотун биэбэйдии охсуо!

Тоҕо эн тураҕын сүрэххин туттунан?
Уһуга суох уһун тулууруҥ туһунан
Туой, тулуурдаах ийэ, туой!..

Ким билиэй: көлөһүн дуу, харах уута дуу—
Кини хааһыгар чопчуласта.
Син-биир! Өрбөххө сууламмыт иһиккэ
Эмискэ ол таммах умуста!

Дьахтар эрэйдээх хатырбыт уоһунан
Утахтаах иһитигэр түстэ.
Миннньигэс дуо, аһыы көмүскэҥ уутунан
Туһаммыт кыбааһыҥ амтана?..

1863 с.

САЛЛААТ ИЙЭТЭ ӨРҮҮНЭ

Күнү-күннээн мин суланарым,
Түүнү быһа таҥараҕа үҥэрим
Үйэлээх сааһым арааччыта...

(Норуот ырыатыттан)

Бултаам баран, күһүҥҥү түүн,
Тыыннаах эрэ төннөн истибит.
Былырыын хоммут сирбитигэр
Бу тиийэн кэлэрдээх эбиппит!

—Биллиҥ дуо? Дороообо, эмээхсин!
Бу тоҕо куру-ҺарыБуоллуҥ?
Өлөргүн санаан санньыйдыаҥ?—
Өйдөөн да кэлимэ, муҥнаах!
Эбэтэр эрэйгэ ыллардыаҥ?—
Кэпсээ, баҕар, сэргэхсийиэҥ...

Онуоха Өрүүнэ эмээхсин
Сорун-муҥун суланан барда:
—Аҕыс сыл уолбун көрбөтөҕүм;
Баар эрэ, суох эрэ—биллэрбэт.
Көрүөм диэн санаабар да суоҕа,
Көр, оокком, эргиллэн кэллэ...
...Уола букатын төннөн кэлбит,
Баанньатын көрүө баар эбит!
Билиинэ буһарда Өрүүнэ,
Баанньыгын муҥунан отунна.

Ол гынан дьоло уһаабата:
Оҕото ыалдьан төннүбүт,
Түүн аайы сөтөллөн тахсар...
Былаатын көөртө: хаан билик.
„Ийэкээм, үтүөрүөм!" диирэ да
Эниттэн бэттэх кэлбэтэ.
Тоҕус күн сыппыта киһитэ,
Онуһун—тыына быстыбыта...

Уонна саҥата суох барда,
Уһун муҥнаах тылыттан матан...
—Ол туох сордоох ыарыыта
Оҕоҕун буулаан булла?
Төрүт ыарыһах этэ дуо?—
Букунайа түстэ Өрүүнэ:

—Бухатыыр көрүҥэ көрүҥнээх
Бэрт үскэм, төрөл киһи этэ.
Саллаат хамыырын саҕана
Сыгынньаҕын аҕаалтарыгар
Бэл Питертэн кэлбит генерал
Бэркэ диэн сөҕөн барбыта...
Бу дьиэтин бэрэминэ маһын
Бэйэтэ соҕотоҕун таспыта...
Мин Уйбааным солко курдук
Саһархай куударалаах этэ...

Эмээхсин эмиэ ах барда...
—Санааҕын-оноокуун аралдьыт,
Кэпсиэ оҕоҥ туох буолбутун?
Кэм, ыйытар эбитиҥ буолуо...
—Кэпсээбэт этэ, тойонуом,
Байыаннай олоҕун туһунан,
Таҥараҕа анаммыт дууһаны,
Аньыы эбээт, ама дьоҥҥо кэпсиир!
Кэпсээн,—Айбыты кыыһырдымна,
Көстүбэт аймаҕын үөрдүмнэ,
Өстөөх дьонугар өһүрүмнэ,
Ордук-хоһу тыллаһымна,
Үтүө христиан миэрэлээх
Үүт-туранныык өлүөхтээх!
Айбыт билэр, туох үлүгэр
Оҕом сыратын эспитин.
Ыйыта да барбат этим,
Кими да хомноон эппэтэҕэ,
Өлөөрү сытан, миигин эрэ
Уоскута, аралдьыта сатыыра.

Сүгэтинэн тоҥсуйа-тоҥсуйа
Сүөдэҥниирэ олбуоругар.
Балаҕанын саҥардыбыта,
Оҕуруотун оҥорбута.
Сарайын даҥныан саныыра—
Санаатын толорботоҕо:
Сытан баран сүһүөҕэр турбута
Өлүөн эрэ иннинэ. Уонна
Күнүн көрүөн баҕаартыгар
Мин батыһан тахсыбытым:
Баанньыгын, сарайын кытта
Барытыныын бырастыыласта.
Ходуһатын көрөн туран:
„Эдэрбэр эйигин тэлэрим,
Бырастыы, күүлэй хонуум!" диэт
Эрэйдээҕим, ытаан барда.
Уонна ыраах ырыаны истэн,
Оҕокком, күөмэйэ баарынан
Ыллаһан иһэн сөтөлүннэ,
Сүһүөҕүн сүтэрэн оҕунна.
Төбөтүн уйуммат буолла,
Түөһэ сөтөлүнэн туолла.

Күөс быстыҥа хааман кэллибит
Көстөн турар сиргэ, дьиэбитигэр...

Бу тиһэх түүнэ сүрдээх этэ:
Букатын өйүн сүтэрбитэ.
Тыына быстарыгар өрүү
Сулууспатын эрэ көрөрө:
Хаамар, таҥаһын ыраастанар,
Халыҥ курун кыраскалыыр,
Тылынан иһиирэ оонньуур,
Тыына баарынан ыллыыр.
Дьиэ барыта доргуйуор диэри
Дьэгинник хамсанан лиһийэр,
Аҥар атаҕар суодайан туран
Аҥарын—иннигэр уунар.
Онтон харбыалаһа түһэн
Охтор, аатта аһар, ытыыр:
„Эһи үрдүк сололоох!“ диир,
Көөртүм—тыын харбаһан эрэр.
Сүүрэн тиий—билэн уоскуйда,
Лааппыга аҕалан сытыардым:
Таҥара, быыһыаҥ баара дуо?!

Сарсыарданан өйдөөн кэллэ,
Сибигинэйэн: „ийэм эрэйдээх,
Бырастыы, эмиэ бэйэҥ эрэ,
Тулаайах хааллыҥ!..“ диэтэ.
Баанньабар саба түһэн
Бырастыыластым, кириэстэннним.
Оокком сыыһа, таҥара иннинээҕи
Буоскубай чүмэчилии өстө...“

Ити аҕыйах тылга баара
Эрэй-муҥ дириҥ чүөмпэтэ!..[1]

1863 с.

---

[1] Николай I ыраахтааҕы саҕанаааҕы 25 сыллаах саллаат сулууспата ыйаахтаах хаатырка этэ. Бу хоһоон ону көрдөрөр. Күн тура-тура хара сарсыардаттан киэһээҥэ диэри араастаан мускуйаллара, саллаат сыыһа таҥныбыт эбэтэр үөрэҕэр кыратык да алҕаһаабыт эбит буоллаҕына хаайаллара, кымньыынан таһыйаллара, ессө саллааттары икки кэккэ туруоран баран буруйдааҕы ол ортотунан ыыталлара онно хас саллаат бары охсон хаалыахтааҕа.

ТЫМНЫЫ КЫРДЬАҔАС

(Поэматтан быһа тардыы)

Ол таас уута түспэт сандааран,
Тыал тыаһаабат тыа иһигэр,—
Ол сир баайын киэҥин анаара
Тымныы кырдьаҕас кэрийэр.

Тибии тыа омоох суолун хаардыы
Тибэрин көрөр кэрийэн:
Ханна эмэ хайаҕас баар дуо,
Халтаҥ сир хаалта буолуо диэн.

Дуорааннаах алар бэс чыпчаала,
Дуб мас оһуора хайдаҕый?
Муора, күөл уста күүрэр баалын
Муус хам ылбыта хайдаҕый?

Күтүр аар маска үктэнэн аһар,
Кур муус үрдүнэн лүҥкүнүүр,
Кини бытыгын аас-ырааһар
Киирэр күн уота күлүмнүүр.

Аптаахха аһаҕас суол аартык,
Аргыый! Чугаһаан ол иһэр,
Онтон үөһэ тыынна, бу баардык,
Ол дьахтар муҥнаах үрдүгэр.

Мас мутугун аайы тоҥсуйар
Ыар чомпо сүллүгэһинэн,
Бэкиҥнии бэрдимсийэ туойар
Бэйэтин бэрдин туһунан:

„Көрүй, миигин, тоойуом, одуулаан,
Тымныы кырдьаҕас хайдаҕын:
Мин курдук күүстээх, кэрэ уолан
Биир эмэ баарын билэҕиэн?

„Буркун, хаар, туман—мин ипиибэр,
Барыны онон мин бохсуом,
Муора-акыйаан уҥуор тиийэн
Муус уорук оҥоро охсуом.

„Саныам да—киллэм киэҥ булуустуом
Улахан өрүс сүлбэтин,

Оҥоруом халҕаһа кур муустан
Народ оҥорбот күргэтин.

„Күрүлгэн сүүрүк күүстээх уоҕун
Саба баттааммын тоҥоруом,—
Күн бүгүн сатыы дьон туоруоҕа,
Сарсын сыарҕалаах ат туоруо.

„Бараммат элбэх барҕа баайым
Аллан, таанҥнаан үүнэ турар;
Көмүс, чөмчүүк, алмаас сыдьаайын
Көрүөҥ мин күндү уорукпар.

„Көҥүл-хаан сарыысса эн буолуоҥ,
Уйгу-көр олохтонуохпут!..
Кыһынын күннээн, кэммит туолан
Ус-сайыҥҥа утуйуохпут.

„Ол күөх уорук оҥорон уурдум,
Онно киир, тэҥнээх-доҕоруом!"..
Уонна дьэ оҕонньор уһуурда
Ол дьахтар тыынын тоҥоро...

1863 с.

ДОБРОЛЮБОВ КЭРИЭҺИГЭР

Эн тыйыс этиҥ, эдэр-оҕо сааскар
Өйгүнэн сүрэх имэҥин сүүйэриҥ.
Олор, диириҥ, көҥүл иһин, үтүө аакка,
Оттон үксүгэр өлөргө үөрэтэриҥ.

Сүрэх баҕатын барытын баһылаан,
Уурас өйгүнэн, олох таҕылын
Утаран, уу-туҥуй хаалбытыҥ;
Ийэ сиргин, кыыс курдук, таптаабытыҥ.
Бары үлэҕин, санааҕын, эрэлгин—
Барытын эн киниэхэ биэрбитиҥ,

Чиэстээх көнө дьону киниэхэ тиксэрбитиҥ.
Саҥа олоҕу, дьолу ыралаанҥын,
Сырдык ыраайы, мэнньиэс күндү тааһын
Эн киниэхэ бэлэмнээбитиҥ...

Ол ҥынан, эрдэ, өлөр чааһыҥ оҕуста,
Кэскиллээх перо илиигиттэн түстэ.
Хайдахтаах өй-санаа уота умулунна,
Хайдахтаах сүрэх бохсулунна!

Сыллар ааһан, ыгым санаа уталыйан,
Үрдүбүтүнэн үөһэ эн көһүннүҥ...
Ытаа, нуучча сирэ! Бу көҕөрөр халлаан
Итиитин билиэххиттэн, итинник киһини
Төрөппөтүҥ, төттөрү да ылбатыҥ.
Кини курдук уолгунан күөн тутуҥ:
Өй-санаа, сүрэх барыы күндүтүн
Илдьэ төрөөбүт киһи этэ...

Аан-ийэ дойдуом! Эн итинник дьону
Биирдэ эмэ, киһи аймах туһугар
Биһирэмнээн айбатыҥ буоллар,—
Олох илгэтэ хагдарыйыах этэ...

1864 с.

ТИМИР СУОЛ

Оҕолорго ананар.

Ваня *(куучар таҥастаах)*
Аҕа, бу суолу ким туппутай?
Аҕата *(кыһыл биэтэстээх болтуолаах)*
Тукаам, граф Петр Андреевич
Клеймнихель.

Вагоҥҥа кэпсэтии.

I

Үтүө да күһүн! Салгын сүүдүрүүнэ
Сайа охсон, сылаам миэнэ дьэгдьийэр,
Үрүмэтийэ тоҥмут үрэх мууһа
Уулбут саахардыы дьэҥкэрэр.

Ой тыа саҕата—күөгэл олбох
Нуурайан ылыах курдук көҥүл-дуол!
Саҥардыы түспүт саһархай көмнөх—
Сымнаҕас көбүөр өҥнөох.

Үтүө да күһүн! Чыгдаан кылыс түүннэр,
Үүт-тураан ҮСТАР күннэр...

Аймылҕа кэрэтин! Ити сиэллээх дулҕалар,
Көмнөхтөөх төҥүргэстэр, ол муохтаах аппалар,—

Барытын таптыыбын Улуу Русь дойдутун
Барыта манна кэрэ ыйдаҥа түүн,
Бардар-барабын чугуун ыллык устун,
Барытын иэйэн саныы, өйдүү...

II

Албыннаама эрэ, аар тойон аҕа,
Амырах санааларах Ваняҕын,
Хата кэпсиим эрэ, мин, бу ыйдаҥаҕа
Киниэхэ дьиҥ кырдьыгы.

Тукаам, бу ыар сүдү үлэ этэ,
Кыайбат маны биир киһи сиилэтэ—
Кыһалҕа диэн баар суостаах ыраахтааҕы
Ким да кэспэт ол дуолан ыйааҕын!

Кини армия күүһүн хамсатар,
Салайар хараап аллары муораҕа,
Үлэ ыар кытаанаҕар үүрэ сылдьар
Үлэһит, бааһынай аймаҕы.

Кини үүрэн бу сиргэ аҕаалта
Дьону... ол дьон үгүстэрэ манна хаалта—
Бу өлүү дьэбэрэтин тилиннэрэн,
Бу дьэбэрэҕэ сыталлар иннэнэн...

Көрөҕүөн: бу көбүс-көнө суолу,
Тимир тыргыл ыллыгы, ол муосталары...
Бу эргин төһөлөөх сытара буолуой
Нууччча дьонун хаарыаннаах уҥуохтара?..

Тыый! Бу туох уордаах кыланыытай,
Атах тыаһай, тиис хабырыныытай!
Бу өлбүт дьон аймалаһан турдулар;
Кырыарбыт түннүккэ күлүктэр түстүлэр.

Чугуун суолу чуҥнуу эккирэтиһэллэр,
Ойоҕолуу сырсан сүөдэҥэлэһэллэр—
Истэҕиэн ырыаны: „ыйдаҥа эрэ түүн үүннүн
Үлэбитин тахсан кэрийэбит өрүүтүн.

Тымныыга тоҥон, итиигэ буһан,
Сиспитин биирдэ көннөрбөккөбүт,
Сир анныгар дьиэлэнэн, ааһан-туоран
Силбигирэн, сытыйан, сыыҥкалаан өлөрбүт.

Биһи, таҥара эрэйдээх кулуттара,
Үлэ хоргус сэмэй буойуттара
Барыны тулуйбуппут: тойот таһыырын,
Кыһалҕа муҥун, дэһээтинньик халыырын.

Тыыннаахтар! Туһаннаххыт биһи быйаҥмытынан,
Сордоохтор биһи сытыйа сыттахпыт.
Ахтаҕыат саатар үтүө тылгытынан
Биитэр букатын умуннугут?»

Куттаныма ити ынырык ырыаттан
Көр, Волховтан, киэҥ Волга өрүстэн
Улуу государство бары уһугуттан
Кээлтэр манна бырааттарыҥ түмсэн.

Саатыма, саптыма эрэ сирэйгин,
Эн кыра оҕо буолбатаххын—
Нууччаҕын—көр, ити нууччча киһитин,
Быстаары иэгэйэн турар бырааккын.

Икки халтаһата атыппат, уоһа куурбут,
Уҥуох илиитин баас быһа сиэбит,
Сааһын тухары ууга турбут
Икки атаҕа сүүлэ испит.

Үйэтин тухары буор күүһүн бурҕайан,—
Көр,—түөһэ хайдах тобуллубутуй,
Көр эрэ, Ваня, түптээн-болҕойон,
Килиэп иһин Киһи хайдах сордоммутуй!

Бу токур сиһин биирдэ көннөрбөтөҕө,
Биирдэ киһилиин киһилии кэпсэппэтэҕэ,
Биир дьэбиннээх күрдьэх тутуурдаах
Тоҥ буору кытта мөхсөрө, муҥнаах...

Народ үлэҕэ үрдүк үгэһин
Ылыныах, эн биһи, батыһарга;
Хайҕаан кэбис народ ыар үлэтин
Уонна үөрэн үлэһити ытыктыырга.

Хайҕаа Аҕа дойдуҥ баайын-дуолун...
Тулуйбута нуучча народа бары ыары,
Тулуйбута бу даҕаны тимир суолу,—
Тулуйуоҕа барытын, айбыт тугу аныырын,

Тулуйуоҕа барытын—киэҥ ыраас дьэҥкэ
Аартыгы түөһүнэн тэлэн солуоҕа,
Арай ол кэрэмэс дьикти кэмҥэ
Эн биһикки эрэ олоруохпут суоҕа.

III

Эмискэ хатан ыһыы хаһыырарын кытта—
Үөмэхтэһэн испит үөр аймаҕа сүттэ.
„Аҕаккаам, мин дьикти да түүлү түһээтим,—
Айманан Ваня уол кэпсээтэ,—

Нуучча удьуорун биэс тыһыынча киһитэ
Көстө түспүтүгэр, Кини миэхэ эттэ:
„Аатырар суолбутун оҥорбут дьон бу баар!..“
Алларастыы түстэ генерал!

—Саҥардыы мин көрдүм Ватикан киэҥ ыырын,
Колизей иһин кэрийдим икки түүн...
Дьэ маны барытын—эн туох дии саныыгын?—
Эмиэ... народ оҥоорто буолуо дуу?

—Бырастыы гын, кырдьык, мин күлүүм олуона,
Оттон эн саныырыҥ ордук судургу.
Эбэтэр эйиэхэ Бельведер Аполлона
Буор көһүйэҕэ тиийбэт дуу?

—Бу хаарбах дьиэ баар—биһи дьоммут тоһо,
Искусства кэрэтин—кини тэбистэ!—
„Оҕоҕор этэбин, атын ээ, оҕо туһа...“
Ону генерал тохтотон кэбистэ.

—Эһи славяҥҥыт, англо-сакс, германец
Айыахтааҕар—алдьатар маастардар.
Иһэччи иирбэлэр, дьиикэйдэр, варвардар!
Аралдьыйан хааллыбыт, аны Ваня...

Оҕо туһун эттэххэ: көр, аньыы буолар ээт:
Наар өлүү, эрэй-муҥ туһунан кэпсээн
Уу-туҥуй сүрэҕи уйгуурдар! Аны эн
Көрдөрүөҥ этэ... үчүгэй өттүттэн...

IV

Үөрүүнэн буоллаҕа дии! Иһит, сэгэриэм:
Үлүгэрдээх үлэ, дьэ, бүтэн, үмүрүйэн,
Тимир ыллыктары немец тэлгэтэр.
Өлбүт көмүллэн, ыарыһах кистэнэн,

Үлэһит народ, кэтэҕин тарбана,
Хонтуора суут дьиэтигэр муһунна:
Бэдэрээччиккэ бары биэрэрдээх хаалтар,
Өрөбүл күннэрэ төлөммөт буолтар!

Киниискэҕэ дэһээтинньик киллэрэн испит:
Ким баанньыкка ылбыт, ким ыалдьан сыппыт.
„Баҕар, биэрэрдээх да буолуо этилэр,
Биэрэн, хата бэрт!..“ сапсыйан кээстилэр...

Бырааһынньык буолан, күөх хаптаан кэтэн,
Дьэс курдук сирэйдээх, ыар-нүһэр бэйэлээх
Бэдэрээт тойоно саҥа суол устунан
Оҥорбут үлэтин одуулуу испитэ...

Симиттибит народ силэллэн биэрэр,
Атыыһыт көлөһүнүн соттон кэбиһэр,
Өттүк баттанан үтүөмсүйэ этэр:
„Сөп... ситинник... эрэттэр!.. үчүгэй!..

„Уруйдуубун! Аны дьиэҕитин булуҥ!
„(Мин саҥарарбар—бэргэһэ долуой!)
„Буочука арыгыны бочуоттаан туруорабын,
„Уонна *иэскитин... бырастыы гынабын!..*“

Ким эрэ „Ура!“ диэбитин дьон салҕаан,—
Ураһыйар ыһыы уһуннук сатарда...
Дэһээтинньик буочука төкүнүтэн аҕалла...
Сүрэҕэ да суох манна сүрэхтэнэр буолла!

Аттары булгутан, атыыһыт сыарҕатын
Дьон-сэргэ суол устун дьулурутта...
Ама мантан ордук, кэрэ, үүт-тураан
Үөрүүлээх суолунан өҥө туттан,
Киһи кэпсиэ дуо, генерал?!.

1864 с.

ЭЭЙ, УЙБААН!

Саҥардыытаанҥы киһи [1]

Буорга-сыыска буккуллубут
Бу баар дии Уйбаан.
Сирэй-харах дьүдэх буолбут
Наар арыгылаан.
Куттаҕа олох кураанах,
Дьүүкэ дьүһүннээх.
Куруутун атах сыгынньах
Сылдьар, эрэйдээх;
Түүлээх бэргэһэтин туомун
Чөмчөччү уурунар,
Кыараҕас сюртук болтуотун
Бобо курданар;
Хамса умнаһа, саппыйа
Сиэбиттэн быгар.
Саҥа тиис үүммэт ол аайы—
—Эргэлэрэ суохтар. [2]
Саллар сааска кини төрдө
Аал уота суоҕа—
Тойокко тоҥхойон олоортор
Кулут дьон буолан.
Уйбааҥҥа туох дьоҕур кэлиэй,—
Толорор—тугу биэр:
Тигэр, уһанар, буһарар,
Сатаабат—кырбанар!
Өсөһөр, албынныыр, уорар,
„Үтүөрүө!“ дии саныыр.
Биир үрүүмкэ туһугар
Илиини уруур.
Иһиэ сүүс да ыстакааны
Арай биэр да биэр...
Аҕыйах дуо маннык Уйбааннар
Нуучча сиригэр?..

„Ээй, Уйбаан! кэл, ыты тараа!
Эстэрээпэлээ!“

[1] Бу хоһоон крепостной бырааб суох буолтун кэнниттэн суруллубута ол иһин Уйбаан, урукку крепостной кулут „саҥардыытаанҥы киһинэн“ аатырар.

[2] Тиистэрин тойоно көтүрүтэ сыспыт эбит.

Уйбаан кыра бытархайдаах
Иһэ барбыт эбээт.
Эн ыҥыр, ыҥырыма
Суох, Уйбаан түөкүн:
Таах үөхсэн бардьыгыныыр
Тойоно ол күн.
Бары кэнэн дьахталлары
Бастарын иирдэр.
(Бөтүүктэрин, кустарын
Сойботон илдьэр),
Кынаачай дьаарбаҥ дьиэтигэр
Бу үөдэн кэлбит.
Икки саллаат ойоҕунуун
Дьэ эриссибит.
„Ээй, чэйиҥ, эдэр дьахталлар
Чэй, көтөн иһиҥ!“
Уйбаан көлөһүн алла
Үҥкүүлээн лиһий!
Сүһүөхтэрэ чирчигинээн
Сүүр, көт, мөҕүс, айдаар!
Уйбааммыт үөрэн, дьэргэйэн
Дьэ күннээн сылдьар!
Тойоно дьүүллүүр сарсыарда:
„Ханна сүтэн хааллыҥ?“

—Таҥара баарына... кырдьык...
Олбуорга баарым!—
„Күнү быһа?“—Сымыйа, албын,
Ханна барыай—тутуллар.
Эмиэ тиискэ сырбаталлар,—
Тиистэрэ суохтар.
„Буруйдаахпын“—син куттанан
Билинэр Уйбаан.
„Соркуойдаа, миинэ буһар
Туруоҥ дуо, балбаан!“

Уйбаан үлэлээн сордонор,
Ол сылдьан эмиэ
Тугу эрэ сойботор...
„Ама ким билиэй?
„Мээнэ аһаҕас уурбатынар—
Ыллахха сатанар!“
Тойоно аах кэлэйэллэр,
Кэрээнэ суох дэһэллэр.

Биирдэ народ билэринэн
Дьэ маннык буолбут:
Ыйааммытын өрүһүйбүттэр,
Дьон хата булбут.
Тойоҥҥо ол сүрэ бэрдэ:
—Туох буоллуҥ, Уйбаан?
„Соннук миэхэ санаа кииртэ",—
Өйдөөх-төйдөөх туран
Этэр: „син-биир сүтэриэҕиҥ
Эн кулут уолгун,
Маннык мунгу көрүөм кэриэтин—
Син буолар буоллун!
Моҥнор быабын моонньубуттан
Сүөрүө суох этигит..."
Помещик санаатын аралдыта
Арыгы биэрбит.
Ытыы-ытыы Уйбаан эрэйдээх
Ол ону испит.
„Ким баарый үйэбэр биирдэ
Миигин сөэн диэбит!"

Өлүк курдук үҥкүрүтэн
Куоракка утаарбыттар:
„Маҥнай сүүскүн сүллүнэр
Уонна дьэ ыйан, баҕар!"

Атастарыгар эрэммиттэрэ
Атын күн-дьыл буолбут:
Тиинһэ-уоһа суох эрэттэри
Саллаакка ылбаппыт.

Уйбаан эмиэ төннөн кэлэр
Бии тойонугар.
Күнүн аайы кини иһэр,
Ордук буорайар.

Хайдах гынан быыһанабыт—
Хата дьоллоохторгор—
Саҥа сокуон тахсыбыт:
„Көҥүллэннинг, доҕор!"

Народ үөһүгэр эмискэ
Сүппүтэ Уйбаан...
Хайдах сылдьаҕын көҥүлгэ
Ханнаҕын, ээй, Уйбаан!

1867 с.

* * *

Тыын хааттарыах, түүн уһунуон,
Көҥүл, дьол көстүбэт муҥуон!
Эрэй-сор иһитэ туолла,
О, буурҕа түһэрэ буоллар!
Силлиэр, эн, муора үрдүнэн,
Сир-дойду киэҥ сиксигинэн,
Эрэй-сор иһитин дьалкытан
Ордубат гына тох барытын!..

1868 с.

ТРУБЕЦКАЯ КНЯГИНЯ

Бастакы чааһа

Бигэ, дьикти, аллаах сыарҕа
Бэлэм буолла айаннырга.

Граф бэйэтэ, кыыс аҕата
Боруобалыыр үстэ-хаста.

Алта аты көлүйдүлэр,
Иһигэр фонарь иллилэр.

Сыттык, эһэ олбох ууран,
Таҥаратын ыйыы туран,

Малыыппа ааҕа, эмискэ
Граф ытаан маккырыы түстэ...

Ыраах суолга бу түүн кини
Ыытар кыыһын-княгиняны.

I

„Аҕаа, аҕаа, чэ, бырастыы!
Арахсыахха, кыатан.
Көмөлөһүө суоҕа ытыы,
Эн хараҕыҥ уута!
Көмөлөһүөх биир түбэһэн
Көскө сылдьар... Кыыскын
Атаар эйэнэн-сүбэнэн,
Аҕал, айыы алгыскын!

II

„Көрсүһүөхпүт дуо иккиһин?
Кыах суох эрэнэргэ.
Мин эн кэриэскин, сүбэҕин
Онно ыраах сиргэ
Өйдүү сылдьыам. Арахсарбар
Бүгүн ытыам суоҕа.
Ол чэпчэки да буолбатар—
Кыыһыҥ тулуйуоҕа.

III

„Таҥара көрөр!.. Мин тоҕо
Барар буолпун... санаан,
Эн хараҕыҥ уутун тоҕо
Алыс айманыма.
Суолум ыраах, суолум муҥнаах...
Ыныырык мин дьылҕам,
Ол гынан түөһүгэр куйахтаах
Кыыскар эрэн, аҕам!

IV

„Бырастыы, иппит кыраайым,
Дьоло суох мин дойдум!
Ыраахтааҕы киэҥ уораҕайа,
Уйата буолан турбут
Мин куоратым, эн бырастыы!
Бэл Рим, Париж, Лондон,
Венеция куораттартан
Миэхэ урут ордон—

V

„Таптатарыҥ да бырастыы!
Эдэр сааспын, күммүн
Эн эркиҥнэр аһарбытым.
Эн баалларгын, көргүн,
Киэһэ чааска Неваҥ уутун
Алтан аттаах киһиҥ
Болуоссакка ойутуутун
Оо, мин таптыыр этим.

VI

„Хойуут, хойуут ыччаттарга
Биһи бириэмэбит
Кэпеээн буолуо... Мин кадрильга
Маҥнай үҥкүүлээбит
Ыныырык киһим ыар илиитэ
Билиҥнээҥнэ диэри
Ытыспар биллэр сиир кэриэтэ...
Кыраннын ол уорук... [1]

Сыарҕа бигэ, дьикти, аллаах,
Куорат устун сырылаан

Хара таҥастаах княгиняны
Тиэйэн илдьэ иһэр жини.

Сүрдээх тыастаах кымньыылана,
„Сөһүргэстээҥ!" диэн кылана,

Суол тэлэн граф суруксута
Сорук боллур дьоннуун ойутар.

Дьаамсык куораттан таҕыста,
Ыраах уһун айан сытта...

Тымныы кыһын кэмэ этэ...
Княгиня кэлээт этэр:

„Келүйэ охсун аттары!"
Уонна ол дьаам уолаттарын

Орулҕаларын көтүтэ
Чэрбиэнэстэри түҥэтэр.

Сүүрбэ күҥнэ түҥ-таҥ түһэн
Сүүрдэн кээлтэрэ—Тюмень.

Эмиэ уон күн кымньыылыыллар,
Енисейгэ чугаһыыллар.

Суруксут сөҕөн хам буолбат:
„Бэл күн судаар маннык барбат!"

Баран ис! Айан ыарахан,—
Санаа-оноо санньытар.
Арай түүл, ааспат ахтылҕан,—
Оҕо сааһын санатар.

[1]) Трубецкая Кыһыҥҥы дыбарыаска улахан баал буолбутуттан Николай I ыраахтааҕыны кытта үҥкүүлэзбитин саныыр.

Баай-дуол, мандар! Үрдүк дьиэтэ
Нева өрүс аттыгар.
Кирилиэскэ—көбүөр бэрдэ,
Аанна—хахай сытар,
Килбиэн кэрэ сырдык саала
Уота сандаарынныыр,
Оонньуу-үөрүү, оҕо баала,
Уо, музыка тыаһыыр!
Аһын икки аҥыы өрөн
Аалай ньиэндэлииллэр,
Сиэдэрэйдик симээн туран
Сибэкки бэлэхтииллэр.
Ластыйбыт астаах аҕата
Кэлэн күлэр салар:
„Сарапааныҥ маанытыан,
Катя, наһаа барар!"
Үчүгэйин, элбэхтэрин,
Тула оҕо аймах,
Үөрбүт-көппүт сирэйдэрин,—
Араас төбө, баттах...
Бары, бары киэргэммиттэр,
Мааны да хотуттар.
Куорсун, ньиэндэ, кириэс көстөр,—
Күндү кэрэ таҥастар...
Оннук кини көрге-нарга
Оонньуур, эргичийэр,
Оччоҕо суоҕа кыһалҕа
Оҕо үүнэр эрэ...
Атын бааллар, атын кэмнэр,
Алыс кырасыабай
Эдэр киһи иҥээҥнэһэр...
Эмиэ онтон сыыйа
Улахан бааллар буолаллар,
Кини—хотун дьахтар,
Сановниктар, омуктар бааллар,
Свет бүтүннүү мустар...
—„Доҕоччугуом! Этиий туохтан
Санааргыыгын куруук?"
—Тоойуом, салтым бу дойдуттан
Мантан куотан олоруох!

Тапталлаах ҕын кытта биирдэ
Ыраах, ыраах көстө,

Дьикти сир кини иннигэр
Былыргы Рим көстөр.
Оо, бэйэҥ дойдуҥ ыырыттан
Мүччү оҕустаран
Сааскын барыыр дойдугуттан
Саатар быстах баран,
Соҕурууну билбэккэҕин
Олох олорбуккун
Тугунан ахтыах-ейдөөх этиҥ?!
Онно эн олоххун
Ким да көрбөт, туора киһиэхэ
Ким да тойон буолбат...
Оттон онно баар эйиэхэ
Олох диэн талбата.
Бүгүн былыргы храмҥа бар,
Оттон сарсыныгар
Дворец, музей, былыргылар
Олохторун оннугар
Дьаарбай, кэпсэт доҕоргунаан
Ол дойду туһунан,
Уонна олор уйгу-дьолго
Ол күөх тунаар дуолга...

Кэрэ дьүһүн эн санааҕын
Киэптиэ, үрдүү намтыы
Ватикан устун хаамыаҕыҥ
Саба баттаппыттыы;
Тыыннаах туһун умнан, өлбүт
Үйэлэри өйдүөҥ...
Ватикантан тахсаат көрбүт
Көрүүгүттэн дөйүөҥ:
Осел кистиир, фонтан тыаһыыр,
Мастер киһи ыллыыр,
Атыы-тутуу, торгуйдаһыы
Араас саҥа, хаһыы:
„Улитката, коралларда!
Уута! Араактарда!"
Оонньуур, охсуһар, аһыыр
Урдус дьон эриэхсит,
Кырасыабай кыыһы тарыыр
Кырдьаҕас эмээхсин.
Киһи тулуйбат итии күн
Айдаан-күүгүн... куотуох,

Ханна баар буолуой сөрүүн?
Храмҥа киирэ охсуох!

Көннөрү олох суох манна,
Күлүгүрэр сөрүүн,
Улуу чуумпуга сынньана
Уолуһуйбат өйүҥ...
Сибэтиэй, аанньал ойуулаах
Үмүркэй үрүттээх,
Порфир, яшма муосталаах,
Мрамор таас эркиннээх.
Муора тыаһын истэр бэрдин!
Иһиллии өр олор,
Этиҥ-хаанын чэбдигирдин,—
Санааҥ дьэҥкэ буолар...
Күҥнэ чугаһыы хайаҕа
Ыллык устун даоай,
Ыраас, чаҕыл сарсыардаҕа
Хайдах тыынылларай!
Күнүһүн уот куйаас түһэр
Күп-күөх толоотторго,
Күлүгү көрдөөн ыксаан иһэн
Пинна[1]) маска хорҕой!..
Княгиня ол күннэрин
Кэриэстээн ахтар,
Кини сүрэҕэр иҥэрэн
Кистээн илдьэ сылдьар.
Ол эрээри ааспыт күҥүн,
Эрэл, санаа кэмин
Аһыйаҥкык теннербеккүн
Аны эн билигин...
Сарданалаах түүлэ саста,
Атын олох арыллар,
Күн сириттэн ойдон, быстан
Күлүк дойду сытар:
Манна тойон кулут киһиэхэ
Тойомсуйар да эбит!
Үлэһит эрэйдээх киниэхэ
Бүк бэринэр да эбит!
—Дьаданҥы дьон муҥнарын
Кини көрө иһэр,

[1] Пинна—Италияҕа үүнэр хойуу мутуктаах чаллах бэс.

Бэчимэһиттэр ынчыктарын
Кини илэ истэр.
Куттанар, ыксыыр княгиня,
Уйулҕата көтөр,
Аргыс киһитин эрийэн
Ыйытар, кэпсэтэр:
„Бүтүн дойду маннык дуо,
Дьүдэх аччык элбэх?
—Кулут, кумалаан дойдутугар
Эн баргын эбээт...—

Уһуктан кээлтэ—түүл илэ!
Элбэх дьон иһэллэрэ...
Хандалы тыаһын оо, биллэ!
—„Куучар, тохтот эрэ!“

Бу ыраах көскө, хаайыыга
Баран иһээхтиллэр,
Харчы биэртигэр:—Баһыыба,
Тиий этэҥҥэ,—диллэр.

Өргө диэри бу кинилэр
Өлүк сирэйдэрин
Умнан биэрбэт. Бэл түүлүгэр
Көрөр. Саныыр эрин:
„Эмиэ манан бардахтара...
Тоҕо баҕас сүрэй!
Тибиллэн сүппүт суоллара...
Тиэтэй, дьаамсык, тиэтэй!“

Тымныы ордук тыйыһырар,
Сирдэр ыала суохтар,
Биирдэ эмэ ый баһыгар,
Көстөн аанар куораттар
Хайдах курдук үөрдэллэрий
Хаарбах бэйэлэрэ?!
Туохтан дьоно мэлигирий?
Саатар ыт үрэрэ
Баҕалаах. Бары тымныыттан
Дьиэҕэ хорҕойбуттар,
Уонна айаҕалыы сатаан
Чэйдии мээрик буолтар.

Сыарҕа иһэр саллаат аанар,
Биир халанча тыаһыыр,

Бүтэ тоҥмут түннүк тааһа...
Онно уот кылаҥныыр.
Собуор... суол таһа остуруок...
Дьаамсык аҕыйахта
Кымньыылаан, киһи соһуйуох
Кыланарын кытта
Эмискэ куорат суох буолар,
Эмиэ хонуу хаара,
Уҥа—өрүс, хайа турар,
Хаҥас—тыа хараарар...

Күнү-түүнү быһа кэриир,
Улугура, салҕа,
Сүрэх ыалдьар, биирдэн-биир
Санаа кэлэр суолга,
Көстөн ааһар түрмэ дьиэтэ
Көстөр дьүөгэлэрэ,
Өйдөөн үөһэ көрбүтэ
Халлаан килэгирэ:
Кумаҕы лиискэ куппуттуу
Хойуу сулустардаах,
Сургуус бэчээти уурбуттуу
Кыһыл дьэбин ыйдаах.

Хайа баранна, хонуулар
Бардар барамматтар.
Иччитэх дойду! Бар да бар,
Саатар мастар суохтар.
„Дьэ бу тундра!"—диир дьаамсык
Олохтоох бүрээт,
Княгиня толло саныыр
Тула көрүтэлээт:
„Иҥсэлээх киһи бу манна
Кемүс иһин кэлэр.
Кемүһэ сытар сир анна
Үрэх көҥүһүгэр.
Ону буларыҥ ыарахан
Наар кута, бадараан,
Онтон ыар шахта иһигэр,
Тимир сытар диринҥэр!..
Иҥиэттэр хараҥа им-дьим,
Иччилээх, ыар тыыннаах...
Кырыыстаах дойду, эйигин
Тоҕо булбутай Ермак?"

Түстэ түүн хараҥата,
Эмиэ ый таҕыста,
Княгиня өр утуйбата,
Көрө, саныы сытта.
Аргыый нуктаан барбыта,—
Арай кини хараҕар,
Урук билэр куората
Оргуйа оонньуу турар;
Болуоссакка дьон сырсаллар,
Бары айманаллар,
Аҕабыттар, торгуомсуктар,
Араас чиновниктар:
Сэлээппэ, баархат да солко,
Тулууп эҥин эймэҥниир,
Кырылаан турар биир полка,
Эбии кэлэр, элбиир.
Тыһыынчаттан тахса саллаат
Түмсэн „Ураа!" хаһытаат
Тугу эрэ күүтэрэ...
Айманар дьон туох буолтун,
Тоҕо народ долгуйбутун
Бары билбэттэрэ...
Арай буурҕаҕа үөрүйэх
француз куафер [1]
Бу туох буоларын сэрэйэ
Иһигэр үөрэр...

Саҥа полкалар кэллилэр,
„Бэринин!" дэстилэр,
Онуоха анараанҥылар
Уотунан хардардылар...
Киэбирэ, куттуу, суос туттан
Генерал кээлтин атыттан
Соһон түһэрдилэр,
Иккис генерал чугаһаан:
„Ыраахтааҕы аһынан
Бырастыы гынар!" диирин кытта
Ытан түһэрдилэр.

Мэтириэт, кириэс көтөҕөн
Митрополит кэлэр:

[1] Куафер—француз тылыгар—баттах кырыйааччы. Манна, французуз, революцияны дойдутугар көрбүт киһи быһыытынан, бу восстание буола турарын кини эрэ билэр.

„Бырааттар, саартан көрдөһөн
Сөһүргэстээҥ!“ диэн этэр.
Саллаат аймах кириэстэнэн
Тохтуу түһээт биирдэ:
„Киэр бар, оҕонньор! Эн миэстэҥ
Манна суох... “—диэн үүрдэ.
Онтон бууска дьону кыҥыыр,
„Ытыҥ!“ диэн саар хаһыытыыр.
. . . . . .
Княгиня өйүн сүтэрэр,
Үөһэттэн түҥ-таҥ түһэр.—

Өйдөөн көрбүтэ сир анна,
Көрүдүөр, бадараан...
Харабыл турар хас аанҥа,
Хатааһыннаах бары аан.
Таһыттан ньүөлүйэн иһиллэр
Туох эрэ куугун,
Манна банаар уотун симигэр
Саа уоһун, сомуогун
Килбэҥнэтии, халырҕатыы
Куйахаҕа хатанар...
Харабыл хам-түм хаһыытыыр,
Чаһыы охсон ылар...

Элбэх күлүүс тутуурдаах
Биир оҕонньор кэлэр:
„Миигин батыс уһун муҥнаах!
Барыах,—диир,—киһигэр,
Тириэрдиэм, кини тыыннаах“...
Дьахтар итэҕэйэр,
Оҕонньору кытта ыраах
Оргууй баран иһэр...

Өр-өр барда.., Күлүүһүннүк
Кэлин ааны аста...
Оо, кини...—тыыннаах өлүннүк,
Эрэ муҥнаах! Сыста
Түөһүгэр түһэн ыйытар:
„Тугу этиэхтээххин
Этэ тарт, тугун абатай,
Хайдах ситиэхтээхпин?
Миэхэҕэ күүс баар, барынан
Ситиһэр кыах баар...

Көрдөһүөххэ дуу?“—Барыма,
Палач уйадыйбат!“

„Доҕоруом, тугу саҥардыҥ?
Истибэппин, эт да!
Харабыл тойон хаһыырда
Чаһыы тыаһа да сүттэ!
Үһүс киһи бу ким буолла?“
— „Э, ыйыттаҥый даа!“
— Бүттүҥ, барыах, чааһыҥ туолла!—
Киһи ааны ыйда...

Княгиня онтон соһуйан
Уһугунна. Түүлэ
Иле курдук, хараҥаанан
Эмиэ хаайбыт түүнэ.
Үөһэ боруҥуй ый устар,
Туох сырдыгы биэриэй,
Хаҥас—хараҥа тыа, мастар,
Ол уҥа Енисей.
Хараҥа! Ыал кэллэр ханнык!
Дьаамсык нухарыйар,
Бүтэй тыаҕа сүр хатанныг
Бөрө кыыл улуйар.
Киэҥ өрүскэ тыал туран
Үрэн сирилэттэ,
Бэйэтин төрөөбүт тылынан
Куучар ыллыы истэ.
Хоро тыла дьиэһийэ аҥааттан,
Хопто кылаһыныы,
Дьахтар сүрэҕин аймаата...
Түүн хараҥа, тымныы.
Княгиня тоҥон дьагдьайан,
Кирийэн киирэн барда,
Улуку буолан утуктаан,
Уута эмиэ хаайда.
Аны кыайан тиийиэм суоҕа
Абам! диэн аһарда.
Ырыатын, атын быраҕан
Дьаамсыга ньим барда.
Илин тройка иһиллибэт,
„Эй уһугун, дьаамсык!
Эллүҥ дуу? Баарыҥ биллибэт!“
—Куттаныма, баарбын...

Кибиккэ түннүгэ кырыарда,
Тугу да көрдөрбөт,
Тулуйуоҕун да баҕардар
Уута олох көппөт.
Аптаах курдук аргыый кэлэн
Атын сиргэ илдьэр.

Билэр сирэ бэйэтинэн
Эмиэ тиийэн кэлэр.
Ичигэс күнүн уотунан,
Муора тойугунан,
Доҕорун курдук, долгуйан,
Тула күөх уйгунан
Уруккутун курдук көрсөр.
„Бу соҕуруу дойду!"
Халлаан дьэҥкэрэ көҕөрөр,
Хаарыс хампа курдук
Сибэккинэн кэйбит толоон,
Хаспах хайа сирэ
Күн уотуттан күлэн-оонньоон
Күүстээх, модун, кэрэ
Толуу киэбэ тула сырдыыр
Дойду киинэ дойду.
Муора, сибэкки, күн ыллыыр:
„Бу—соҕуруу дойду!"

Хайа анна, муора таһа,
Киэҥ сыһыы иһигэр
Доҕорунуун аргыстаһан
Кини сүүрдэн иһэр.
Суол кытыыта—хойуу садтар,
Мастан—араматтар
Салгыйаллар, буспут астар
Маска—айгырастар.
Күөх урсуннаах халлаан, муора
Көстөр мас быыһынан—
Муораҕа хараап устара,
Парус маҥхаҥныыра.
Халлаанҥа тиийэр ии хайа
Маҥан арҕастара
Күнтэн сырдыы, чаҕылыйа,
Ол рубин таастара
Көрөртөн дьикти уон араас
Дьүһүннэнэн ылар.

Онтон кыраай үөһэ ыраас
Топаз буолан тыгар.
Бу көтөллөөх муул хаамтаран
Чуораннанан иһэр,
Дьахтар тымтай венок тутан
Кинилэргэ кэлэр.
Күлэ-күлэ сибэккинэн
Хардарыта тамныыр,
Этэҥҥэ баран иһиҥ диэн
Иккиэннэрин алгыыр.
Хара бараан кыргыттардаах,
Оруосалаах, уйгу,
Бу былыргы, барҕа баайдаах
Бу—соҕуруу дойду.
Оо, бу музыка эймэнэр,
Ырыа дьиэрэһийэр...
„Бу соҕуруу дойду буолар...
Эн доҕотторгун кытта көҥүл
Көччүй!" диэн киниэхэ туойар
Күндү, түөкэй, кэрэ түүл...

Иккис чааһа

Икки ый айан суолугар
Күн-түүн баранар, бар да бар!

Сыарҕа бигэ, дьикти, аллаах,
Оттон айан бүтүө ыраах!

Иркутскайга тиийэн иһэн
Ыран ыалдьар аргыс киһи.

Княгиня кинини күүттэ,
Онтон соҕотох көтүттэ...

Иркутскайга, көрсө кэлэр
Княгиня сыарҕатыгар

Көтөх, үрдүк, көнө бэкир
Куорат начальнига.
Саҕынньаҕын нэөлбитигэр
Көстөр кириэс, мундир,
Куорсуннаах сэлээппэтэ,
Бу ытык биригэдьиир.
Туохтан эрэ бии дьаамнааҕы
Меҕеет, ойон түһэр,

Княгиня сыарҕатын аанын
Кэлэн аһан биэрэр...

Княгиня

(дьаам дьиэҕэ киирэр)
Нерчинскэйгэ! Чэ, тиэтэйиҥ!

Губернатор

Мин көрсүһэ кэллим.

Княгиня

Миэхэ ат наада билигин.

Губернатор

Суолтан илиһиннинҥ,
Манна тохтуу түһүөхтээххин,
Сынньаныаххар наада.

Княгиня

Махтанабын! Сэниэлээхпин...
Тиийэр да чугаһаата.

Губернатор

Тиийиэҥ аҕыс уон көс хаалла...
Саамай кутталлааҕа.
Мантан антах дьэ бааллар:
Ардык, түһүү, аат айаҕа...
Икки тылы этэрдээхпин—
Дьолго эн аҕаҕын
Бэркэ мин билэр эбиппин!
Мин өр кини аннынан
Сылдьыбытым. Оо, эн аҕаҥ
Уһулуччу киһи!
Өлүөм тухары умнуом суоҕа
Кини үтүөтүн, ол иһин
Төрөппүт кыыһыгар эйиэхэ...
Төлүөм—эт, кыһалҕаҕын?

Княгиня

Туох да наадата суох миэхэ!
(Күүлэ аанын аһан туран)
Бэлэм дуо мин сыарҕам?

Губернатор

Биэрэр, биэрбэт мин көҥүлүм,
Этиэм эрэ кэрэх.

Княгиня

Этэн ыыт! Мин көрдөһөбүн...

Губернатор

Ыытыам иһин тиһэх
Буостанан биир кумааҕыны
Туттум...

Княгиня

Тугу этэр?
Төннөр үһүбүн дуо аны?

Губернатор

Ордук буолуох этэ.

Княгиня

Туох туһунан? Ким суруйар?
Хайа аҕам муҥнааҕы
Төннөттөрөр гына сорунан
Суруттааттара буолаарай?!

Губернатор

Суох, суох... Тиийиэҥ өссө ыраах...
Кэпсии да соруммаппын.

Княгиня

Таах лахсыйар туох туһалаах?
Хата тиэтэт аппын!

Губернатор

Бирикээстии да иликпин.
Манна ыраахтааҕы
Мин буолабын! Олор, иһит!
Онон мин аҕаҕын
Билэбин... Кини өмүттэн,
Аһыммыча сөбүлүөн
Ыытан баран, аһыытыттан
Ытаан өлбүт, төнүн!

Княгиня

Суох мин барыам! Тугу санааи
Суолга турбуппуний!
Мин аҕабын хайдах таптаан
Биргэ олорбуппун
Ама кэпсиэм дуо? Суох, атын,
Ытык иэс баарыттан

Аҕабын хаалларбытым.
Атта аҕал, атта!

Губернатор

Иһит дуу. Чаас да барара
Аһыылааҕын иһин
Билэҕин дуо эн баҕаран
Барар сиргин? Биһи
Сирбит куһаҕан, кураанах:
Ол сир ордук хаҕыс,
Кыһына—уһун, кытаанах,
Сааһа кылгас, тыйыс,
Бүтүн аҕыс ыйга сүрдээх
Тымныы кыһын—онно
Бэчээттэрдээх, бэлиэлэрдээх[1]
Дьоннуун торҕон дьоннор.
Онно көҥүл күүлэйдиҥиллэр
Дьулаан дьон түөкүттэр,
Ыныырыктар түрмэ дьиэлэр,
Тимир хостуур иннэр.
Эргин кытта мүнүүтэҕэ
Сатаан көрсүөҥ суоҕа.
Килиэпкэ, кваска уопсай дьиэҕэ
Ким-туох тулуйуоҕай?
Биэс тыһыынча хаайыылаахтар
Дьылҕа кыраабыт дьоно
Оруспуойдууллар, охсуһаллар,
Өлөрсөллөр онно;
Суут-сокуон онно судургу:
Ыһмыр ыныырык суут!
Санаа өрүү ону көрөр соргун?
Оттон эриҥ буолуохсут
Оҥорбутугар сыыттын...
Эриҥ—туспа киһи.
Оҥоруун эйиэнэ атын...
Онно—эн туох иһин?..

Княгиня

Ыныырык буолуо, билэбин,
Эрбэр эрэ тиийиим,

[1] Оччотооҕу саҕана хаатырка дьонугар кытарбыт тимиринэн этин сиэтэн бэчээт бэлиэ оҥороллоро.

Кинини кытта күн эрэйин
Мин да бииргэ билиим.

Губернатор

Онно олох туспа салгын
Уһаппакка сиэҕэ,
Иһит, өйдөн, ылын тылбын:
Эрдэ төнүн дьиэҕэр!
Дьон тыына тута муус буолан
Тохтон түһэр сирэ
Эйиэхэҕэ дьэ тугунан
Дойду буолан эрэр?
Эн төгүрүк сыл дьыбарын,
Хараҥатын, хайдах,
Сайын бадараан туманын
Тулуйуоҥуй антах?
Дьулаан дойду! Сүүс хонукка
Хамсаабат хара түүннээх,
Бэл тыа кыыла тулуйбакка
Онтон куотар мэнээк...

Княгиня

Олороллор дии син дьоннор,
Олорор инибин...

Губернатор

Оокком, тылгын! Мин эйигин
Харыстаан этэбин!
Ийэ төрөтөөт оҕотун
Онно хаарынан сууйар.
Иэдьэҥэтин буурҕа хотун
Бигээн иэйэр-туойар.
Дьиикэй кыыллар дьону куттуу
Тыаттан часкыйаллар,
Түннүк, үөлэс, дьиэ курдаттыы
Тыаллар улуйаллар.
Онно үрэх, маар дойдуга
Тыыннаах буолар иһин
Айылҕалыын охсуһууга
Тыйыс буолта киһи.
Оттон бу эн?..

Княгиня

Өлүүм, баҕар.
Кэмсиниэм суоҕа, эттим:

Барабын! Эрим аттыгар
Тиийэн өлүөхтээхпин.

Губернатор

Да, эн өлүөҥ да бастаан
Эргин эрэйдиэҕиҥ,
Кини син-биир онтон сатаан
Эргиллибэт киһи.
Эриҥ туһугар, эн саатар,
Көрдөһөбүн, төнүн!
Кини ыар үлэтин сылаата
Киириитигэр, түүнүн,
Суухаратын сиэн махтанар
Тотор дьоллонуоҕа,
Түрмэ дар мас муостатыгар
Түһэн утуйуоҕа.
Түһээн көрүө кини ыраах
Төрөппүтүн, дьонун.
Утуйан туруо—хаайыылаах
Умнуо уһун муҥун.
Оттон эн тиий—олорбута
Олох буолуо суоҕа,
Эн хараҕыҥ дэлэй уута
Эбии охторуоҕа...

Княгиня

Ах, эн тохтоо, ити тылгын
Атыттарга тутун!
Төһө даҕаны ыктаргын
Мин хараҕым уутун
Көрдөрүөм суоҕа! Мин хаарыан
Дьоммун, доҕотторбун,
Дойдубун бачча хаалларан
Иэспин толордорбун—
Онно кыраммыт түрмэҕэ
Ытыам эрэ суоҕа!
Муҥнаах доҕорум тирэҕэ
Буолар модун, буҕа
Санаабын илдьэ тиийиэм!
Палачтартан сиргэнэн,
Кырдьыкпытын өйөл гынан
Олоруохпут эрбинээн!

Губернатор

Үтүө санаа! Барыа дуо өр?
Үйэ устатыгар
Санаргыыр диэн суох, санаан көр:
Олоруохха наада!
Манна түрмэ, хара килиэп,
Бары эрэй, баттал,
Онно дыбарыас, бүтүн свет,
Олох уруй-айхал.
Атын киһини таҥара
Таптатыаҕа, баҕар!
Бырааптааххын...

Княгиня

Саҥарыма!
Уурай!..

Губернатор

Эн дойдугар
Төнүн, үтүөнэн этэбин,
Төнүн, сүбэлиибин.

Княгиня

Махтанабын, махтанабын,
Үтүө сүбэҥ иһин!
Онно билигин суох араай,
Уруккута сүттэ,
Илиитин уунан Николай
Ирдээн туран эстэ.
Дьоннор хаамар мас хоруоптар,
Дууһалара суохтар;
Дьууда үөрэ—тойот-хотут,
Дьахтар аймах—кулут.
Төннөн да тугу көрүөмүй?—
Тэпсиллибит чиэһи,
Сидьиҥ ситиһэр өһүөнүн.
Киһи курдук киһи
Онно аны суох буолбута;
Кэрдиллибит тыаҕа
Төҥүргэһэ чоройбута
Кими ыҥырыаҕай?!
Төннөн—сидьиҥ иҥсэ-мэнэгэй,
Ортотугар олоруом?..

Ибааһы көрөбүн инник нэгэй
Ытыламмыт дьоннору!
Көрүөм суоҕа көҥүл саҥнаабы
Көммүт палач тойону!
Ханна баар—тапталлаабым
Онно баар мин дойдум!

Губернатор

Эн, туох үтүөлээҕин санаан,
Кими эккирэттиҥ?!

Княгиня

Тохтоо, саҥарба, генерал!

Губернатор

Баҕар, тохтуох этим,
Төрдүҥ-уулуҥ барбах буоллар.
Миигин истибэккэ,
Дьулустаххына, баҕар, бар
Оннук бэриммиккэр.
Баайгын, ааккын, үтүө ойгун
Эргэр анаабыккын,
Оттон кини төлөбүрүн
Саатар санаабаккын.
Ойоҕун, дьолун саныы-саныы,
Оҥостуммут оннук.
Ирдээн иһэҕин ол дууланы...
Быстар кулут курдук!

Княгиня

Суох, суох, атын! Мин дьахтарбын!
Мин киниэхэ тирэхпин!
Эрэйгэ да анаттарбын
Эрбэр эрэллээхпин.
Ытын дьахтар иһин миигин
Умнубута буоллар
Арахсыам этэ—билэбин:
Киниэхэ атын баар—
Ийэ сиригэр таптала,
Онно кини иккистээн
Эргийэр күннээх буоллар—
Мин кытта үөрүөм этэ!

Княгиня бүттэ... Оҕонньор
Саҥарбакка турар.

—„Онон, генерал, эн дьоҥҥор
Этэн атта аҕалтар!“
Сири одуулаһан, ыараан,
Дьиппинийэн туран:
„Сарсын көрүөм“ диэн баран
Тахсан барар генерал.

Сарсыныгар эмиэ оннук
Уһун кэпсэтиилэр,
Дьахтар өһөс хорсуннук
Эбэн этэн иһэр.
Генерал, ааттаан да куттаан
Этэ сатаан ыксыыр,
Саҥата суох хос устунан,
Туран хаамыталыыр,
Онтон этэр: „Баҕар буоллун!
Ибырыыртан аастым,
Эн бу суолунан бараҥҥын
Барыгыттан маттыҥ!“
—„Өссө тугу сүтэрэбин?“
„Эргин батыһаргар
Бырааппкыттан эн билигин
Аккаастаныаҥ турар!“
Оҕонньор этээт өр тохтуур,
Оннук чымаан суолтан
Туһа тахсыа диэн толкуйдуу,—
Эппиэт маннык буолта:
„Барбах эрэ баһыҥ маҥан,
Оҕо курдук—тылыҥ.
Тугу мин ол бырааабынан
Туһанабын?—Ылыҥ!
Ол бырааап кырдьык дии саныыр
Бэйэтин албыннаныа!
Ханна баарый аккаастаныым?
Илии баттаан барыам!“

Губернатор

Оо, таҥара! Туох буоллаҥый?!
Онно илии баттыаҥ?!
Борустуой дьахтар буолаҥҥын
Баран умнаһыттыаҥ?!
Аҕаҥ үбүттэн-баайыттан,
Муспут састаабыттан,

Баайтан, дворян бырааБыттан,
Бары чиэстэн, аатта
Матарыҥ оонньуу буолбатах.
Өйдөн, кэмсиниэҕиҥ!
Манан күн-дьыл барамматах.
Киэһэ кэпсэтиэҕим!"

Киэһэ генерал кэлбэтэ,
Улам хараҥарда...
Княгиня онтон бэйэтэ
Киниэхэҕэ барда.
Генерал киһини көрсүбэт:
Улаханнык ыалдьар,
Биэс күн кини кэтэбилэ
Эрэйдээхтик сыыллар.
Алтыһыгар кэлэн этэр:
„Аты көҥүлләммэт,
Этаабынан эрэ илдьэр
Суол баар, ону кэрэйбэт
Буоллаххына, баҕар, барыс!"...

Княгиня

Оо, туох муҥай! Этиий:
Сатыы баран онно хаһыс
Ыйга тиийиэхпитий?

Губернатор

Нерчинскэйгэ тиийиэҥ эн саас,
Ортоххуна—тыыннаах...
Үс-түөрт биэрэстэни биир чаас
Барар хандалылаах,
Күнүһүн биирдэ—сынньалаҥ,
Күн киириитэ—хонук,
Буурҕа түһүө—хаары хаһан
Кирий—дьэ ол курдук
Барыаҥ, ырбыт дьону кэтиэҥ,
Сорох букатын охтуо...

Княгиня

Үчүгэйдик өйдөөбөтүм—
Этаап диэн туоххунуй?

Губернатор

Саалаах хаһаах харабыллаах
Кыаһы кэтэн хаамар

Наар уоруйах, хаатыркалаах
Күргүөмүнэн барар;
Суолга мэлийиэ, куотуо—диэн
Тиһэ кэлгийэллэр,
Субуруччу сиэтэн, кэтиэн
Этаап диэн үүрүллэр.
Өлүүлээх айан! Биэс сүүстэн
Үксэ аара өлүө,
Нерчинскэйи быстан, эстэн
Үстэн биирэ көрүө
Сахсырҕа курдук кыһынын
Сарыахтара! Сүрүн,
Ону кытта эн бараҕыан?..
Хата, дьиэҕэр төнүн!

Княгиня

Онно да мин бэлэммин...
Оо, эн сиэхсит, сиэхсит!
Сиэтиҥ бүтүн нэдиэлэбин...
Тимир эһи сүрэххит!
Эрдэ тоҕо эппэтэҥий?..
Барыах этим... Кэпсиир
Сордоохторгун чэ, чэ, тэрий,
Барсыам! Миэхэ син-биир!..

„Суох, эн барыаҥ!."—диэн баран,
Соһуччу ытык генерал
Сирэйин саба тутунна,
„Сөбүн муҥнаатым..." диэн ытаан
Бытыгар тиийэ таммалаан
Хараҕын уута уһунна.
„Бырастыы гын, мин эйигин
Өр да эрэйдээтим,
Бэйэм эмиэ эрэйдэнним,
Үрдүк сууттан, үөһэттэн
Эйигин манна тутарбар
Бирикээстээх этим,
Мантан ордук тугу гынар
Баарын—мин билбэтим!
Туох кыалларын мин оҥордум,
Дууһам-санаам ыраас,
Таҥара көрөр! Толордум
Ытык иэспин. Ааас

Остуруок суухаратынан,
Хаайыы олоҕунан,
Аат-суол алдьанар саатынан,
Этаап ыар суолунан
Мин куттуурга соруммуппар
Суох, эн куттамматыҥ!
Баспын быстарыам да буоллар,
Түксү, аньыырҕаатым,
Баҕам, кыаҕым суох... эйигин
Өссө мин муҥнуохпун...
Үс күнүнэн тиэрдиэҕим!...
(*Ааны аһан хаһыытыыр*)
Эй, көлүйэ охсуҥ!.."

1871 с.

„НУУЧЧА СИРИГЭР КИМ ҮЧҮГЭЙДИК ОЛОРОРУЙ"
диэн поэма пролога

Ханнык сирин—бэйэҥ таай,
Хайа сылын—суоттаан бил,
Арай сэттэ бааһынай
Аараан айан суолугар
Көрсө түспүт эбиттэр:
Күһэллибит күбүөрүнэ
Сордоох-муҥнаах уеһын,
Суйдааныкы волаһын
Алдьаныкы, Умайыкы,
Абырахтай, Үлүйүүкэп,
Хоргуйаана, Илдьириискэ,
Кураанаайы - диэн ааттаах
Чугастыы дэриэбинэлэрин
Туола илик хабалалаах[1]
Дьонноро көрсүбүттэр;
Тута, көрсө түһээт да,
Нуучча сиригэр ким көҥүл

[1] „Туола илик хабалалаах" бааһынай диэн крепостной быраап суох буолтун кэннэ, сонно бааһынайдар помещиктарыгар оннук-маннык үлэни толордохторуна эрэ букатын босхолоноллор диэн быһаарыы тахсыбыта, онон өргө дылы бааһынай тойонугар үлэлээбитин курдук сим-биир үлэлии сылдьыбыта.

Уйгулаахтык, көрдөөхтүк
Олороруй?—дэһэннэр
Оспуордаһан киирбиттэр.

Арамаан эппит: помещик,
Демьян эппит: чиновник,
Луха эппит: аҕабыт!
Убай-быраат Губиннар—
Уйбаан уонна Митродор
Хаһыытаһан эппиттэр:
Халыҥ хаһалаах атыыһыт!
Бокуом оҕонньор мунчааран,
Буору-сири көрө-көрө,
Ыарыы-ыарыы саҥарбыт:
Ытык-соло байаарын—
Ыраахтааҕы миниистирэ!
Ыраахтааҕы...—диэбит Пров.

Бааһынай оҕус курдук өһөс,
Баһыгар ханнык эмэ
Барбах санаа киирдэҕинэ,
Ону маһынан да туура
Охсубаккын: өһөстүлэр,
Маҥнай тугу эппиттэрин
Бары этэ турдулар!
Айдааннарын истэ-истэ,
Айан суолунан аанар дьон
Үп-кылаат булбуттарын
Үөгүү-хаһыы түһэрэн,
Өрө көрбүт үөдэттэр,
Үллэстэллэр!—дэһэллэр...
Чэгиэ отто иннинэ
Дьиэлэриттэн бааһынайдар
Сорукка тахсыбыттар:
Сорох уһанан көрөөрү,
Оттон биир киһилэрэ
Оҕотун сүрэхтээри,
Уйбаанҥа диэн селоттан
Борокуоппай аҕабыты
Аҕалаары аттаммыт.
Уонна Бокуом оҕонньор
Улуу село бааһаарыгар
Атыылаары, мүөттээх уйаны
Аа-дьуо илдьэн испит.

Луха хаһыытыыр: аҕабыт;
Убай-бырааг Губиннар—
Уйбаан уонна Митродор
Хаһыытаан этэллэр:
Халыҥ хаһалаах атыыһыт;
Хаһыытыыр Бокуом оҕонньор:
Ытык-соло байаарын,
Ыраахтааҕы миниистэрэ!
Ыраахтааҕы!—диэтэ Пров.

Ордуос хааннаах баахынайдар
Ордук тэбилиннилэр,
Омуннаахтык этистилэр,
Баттахха да түсүһэр
Баата суох буолан барда.

Көрүҥ—бэлиэр түһүстүлэр!
Арамаан Бокуому кибиргэтэр,
Демьян Луханы тибиргэтэр,
Убай-бырааг Губиннар
Улахан, дуулаҕа Прову
Охсон, кэбэн эрэллэр—
Уонна бары тус-туспа
Урут тугу эппиттэрин
Үһуутаһа турдулар!

Өһөс баахынайдары
Көҕүтэн биэрэн эрэрдии,
Киҥкинэс ой дуораана
Күүлэйдээн-көрүлээн барда,
Хаһыытаан-ыһыытаан турда.
Ыраахтааҕы!—диэн хаһыы
Ыраах уҥа дуораһыйда,
Аҕабыт! Аҕабыт! Аҕабыт!—
Антах хаҥас сатаарыйда.
Сыылар үөннэриниин,
Сыыдам кыылларыныын,
Көтөр кынаттааҕыныын
Күөх ойуур аймаһыйда,
Куотар тыас, ынчык, хаһыы—
Күүгээн бөҕө буолла!

Күрэҥ куобах аан-маҥнай
Ыаллыы ыарҕа быыһыттан

Ыксаан ыстанан тахсан
Олус уолуйан соһуйан,
Онньор ойон хаалла!
Харыйа төбөтүгэр онтон
Хара тураах оҕолоро
Хардырҕаһан бардылар.
Олус куттанан хаалан,
Оччугуй чыычаах оҕото
Уйатыттан мүччү түстэ;
Ити оҕотун сүтэрэн
Ийэтэ эрэйдээх
Олус ытыыр, айманар да
Оҕотун хантан булуой?!

Онтон кырдьаҕас кэҕэ
Үһуктан, өйдөөн кэллэ
Уонна этэргэ сананна;
Уон төгүл этэн баран
Онуоннарыгар кэлэҕэйдиир,
Онтон хата тохтообот...
Этэн чоргуй, эн кэҕэ!
Бурдук куолас астаҕына,
Буспут туорахха хараҥнын,
Букатын эппэт буолуоҕуҥ!
Сэттэ хаххан көтөн кэлэн,
Сэттэ маска олорон
Омуннаах охсуһууну
Одуулаһа-одуулаһа,
Күлүк түүн көтөрдөрө
Күлсэн күһүгүрэстилэр!
Кип-киэҥ эрилкэй, ап-араҕас
Кинилэр харахтара
Уон түөрт буоскубай чүмэчилии
Умайан сандаардылар!
Суор күтүр, өйдөөх көтөр,
Супту көтөн кэлэн,
Кутаа аттынааҕы маска
Хорос гына түстэ.
Кини: охсуһар дьоннортон
Кими эмэ миэхэҕэ
Өлөттөрөн кулу—диэн
Үөн-өлүү таҥаратыгар
Үҥэ-сүктэ олордо.

Үөрүттэн бэҕэҥэ киэҥэ
Туораан, быстан хаалбыт
Чуораннаах ынах муҥнаах
Дьоннор саҥаларын истэн,
Оргууй кутааҕа кэллэ
Уонна охсуһар дьоннору
Мэҥнэҥэн одуулаан турда,
Моргуор саҥаларын иһиттэ,
Муҥнаах баара, онтон
Маҥыраан эҥсэн барда.

Акаары ынах маҥырыыр,
Аччыгый көтөр хардыргыыр,
Содуомнаах дьоннор хаһыытыыллар,
Соҕотох ой эрэ дуораана
Үтүктэн иһэр барыларын.
Үтүө дьоннору киксэрэр,
Дьахтары, оҕону дьулатар
Дьаллыктаах эрэ кини!
Киһи барыта истэр да,
Кимҥэ даҕаны көстүбэт,
Бэйэтэ көстүбэт да—баар
Тыла суох да—саҥарар!

Москва кэтэҕинээҕи
Атыыһыт ойоҕо—мэкчиргэ—
Бааһынайдары үрдүнэн
Кыыбыргыы кыыбыргыы,
Кынатынан арыт сири,
Арыт ыарҕаны таарыйан,
Алларанан көтөн ааста...

Албын саһыл бэйэтэ
Дьахтардыы билиэх-көрүөх
Дьаллык санаата киирэн,
Им-ньим үөмэн кэлэн,
Иһиллии сатаан баран:
„Абааһы да өйдүө суох!"—диэн
Антах диэки аттанна.
Маннык тоҕо айдаарларын
Мөккүһээччилэр даҕаны
Билэллэрэ бэрт саарбах...

Кинилэр ойоҕосторун
Кимсибэхтээн бараннар,

Кэлин кэлэн өйдөннүлэр;
Чугас чалбахтан уймахтаан
Утахтарын ханнардылар,
Онтон суунан, сөрүүкээн
Утуйуохтарын баҕардылар...
Ол кэмҥэ далбарай оҕото
Оччугууй-оччугуйдук дайан,
Кутааҕа тиийэн кэлбитин
Куораан-далай ытыһыгар
Бокуом оҕонньор ылла
Уонна уокка чугаһатан
Одуулаан көрө-көрө,
Саҥаран, кэпсэтэн барда:
—„Сытыы тыҥырах, кыра көтөр!
Үрүөм да—үҥкүрүйүөҥ,
Ытырдыам да—ыраах эҥиллиэҥ,
Тыгыам да—тыыныҥ быстыа,
Ол да буоллар, салгын оҕото,
Биһигиттэн ордуккун!
Кынатыҥ кытаатыа да өтөр,
Хайа баҕарар дойдуга
Көҥүл көтөн барыаҥ!
Уой эн, көтөр көкөтө!
Уларыс биһиэхэ кынаккын,
Оччоҕо бүтүн дойдуну
Бүтүннүү кэрийэ көтөн,
Ырытан, көрөн истэн,
Ыйыталаһан, сураһан,
Нуучча сиригэр ким көҥүл
Уйгулаахтык, дьоллоохтук
Олорорун билиэ этибит."

—„Кынатын биэрбэтэр даҕаны,
Күҥҥэ боппууда килиэби
Биһиэхэ биэрэрэ буоллар,—
Эбэбитин—нуучча сирин
Атахпытынан мээрэйдээн
Айаннаан көрүө этибит,
Атастарыам!" диэтэ Пров.

—„Биирдии солуур арыгыны
Биэрэрэ эбитэ буоллар",—диэн
Иккиэн эбэн эттилэр
Иһээччи эрэйдээхтэр

Убай-быраат Губиннар—
Уйбаан уонна Митродор.

—„Уоннуу оҕурсууну сарсыарда
Онно эбэрэ буоллар“,—диэн
Оонньоон эттилэр атыттар.

—„Күнүс биирдии уһааччык
Тымныы кыбааһы биэрдэр“.

—„Итиэннэ киэһэ биир чаанньык
Итии чэйи эптэр...“

Итинник кэпсэтэр кэмнэригэр
Тырымныы сырытта чыычаах.
Ону барытын истэн баран,
Уот кытыытыгар олоро түһэн,
Ойуохалаата, чыыбырҕаата,
Кини Бокуом оҕонньорго
Киһилии кэпсээн барда:
— „Оҕобун эн ыыт көҥүлгэ!
Оччугуй оҕом иннигэр
Улахан толук биэриэҕим“.

— Дьэ, тугу биэриэҥ этэй?
„Эһиэхэ күн аайы
Боппуудалыы килиэби,
Биирдии солуур арыгыны,
Сарсыарда оҕурсууну,
Күнүс аһыы кыбааһы,
Киэһэ чэйи биэриэҕим!“

— Эн бу кыра эрэйдээх, —
Убай-быраат Губиннар
Олуйан ыйыттылар, —
Сэттэ маннык бааһынай
Сиир килиэбин, иһэр арыгытын
Хантан кыайан булуоҥуй?

„Булуутун — бэйэҕит булуохху,
Оттон мин, кыра эрэйдээх,
Ону хайдах булары
Этэн биэриэм“.

— Эт эрэ!
— Ойуур устун баран иһиҥ,

Отутус остуолбаҕа тиийиҥ,
Биэрэстэ сири айаннаан
Биир сыһыыга тиийиэххит:
Ити сыһыыга кырдьаҕас,
Икки аарыма бэс турар;
Кинилэр, анныларыгар
Кистэнэн, буорга көмүллэн,
Холбуйа сытара буолуо,
Ону хостоон ылаарыҥ,
Ол дьэ аптаах холбуйа:
Ол иһигэр баар буолуо
Бэлэм астаах ыскаачар.
Мэлдьи, хаһан баҕарар,
Аччыккытын аһарыа,
Утаххытын ханнарыа!
Оргууй этэр буолаарыҥ:
— Бэлэм астаах ыскаачар!
Биһигини аһат да!
Эһи этэргитинэн,
Мин бэйэм билэрбинэн,
Онно барыта баар буолуо.
Оҕобун билигин ыытыҥ!“

— Бэйэ тохтоо! — диэтэ Бокуом: —
Биһиги, дьаданы дьоннорбут,
Ыраах айаҥҥа барабыт.
Эн дьэ олус муударай,
Өйдөөх чыычаах эбиккин,
Онон, ылын, көрдөһөбүт:
„Тордох таҥаспытын абылаан,
Тырыттыбат гына оҥор!

— Бааһынай хомулуот соно
Төһө да кэппитин иһин
Төрүт алдьаммат гына! —
Диэн көрдөстө Ярамаан.

— Уонна сутука тулламайбыт
Уортуйан түспэт гына! — диэн
Тупсаран эттэ Демьян.
— Үөн-көйүүр таҥаспытыгар
Өрүү үөскэзбэт гына, — диэн
Өргөйөн эттэ Луха.

— Онньууска, атах суута
Олох сытыйбат гына, — диэн
Ордук эттилэр Губиннар.

Били чыычаах хардарда:
— „Бэлэм астаах ыскаачар
Куурдан, сууйан, абырахтаан,
Куруук барытын эһиэхэ
Бэлэм оҥорон иһиэҕэ...
Билигин оҕобун дьэ ыытыҥ!..“

Модун нэлэмэн ытыһын
Бокуом аһан кээспитигэр —
Чыычаах оҕото тахсан,
Дайан, улам ыраатан,
Кумалаанын диэки барда.
Ийэтэ үрдүнэн элиэтии,
Эбэн, сэрэтэн эттэ:

— „Истиҥ, биирдэн сэрэниҥ!
Искит төһө ыларынан
Аһыыр аһы көрдөөрүҥ,
Арыгыны лоп курдук
Күҥҥэ биирдии солууру
Көрдөөн ылар буолаарыҥ.
Итинтэн элбэҕи көрдүөххүт —
Иккитэ, биирдэ эмэтэ
Эһиги баҕаҕыт туолуо,
Үсүһүгэр — үлүгэр буолуо!“ —
Үөрэн, оҕотун кытары
Кыра чыычаах көтөн хаалла.

Айан суолунан бааһынайдар
Отут остуолбаны ааҕа
Утуу-субуу бардылар.
Буллулар! Саҥата суох
Харанга тыаны быыһынан
Хас хардыыларын аадынан,
Хааман, баран истилэр.
Биир биэрэстэни лоп курдук
Мэҥэйдээн бүтүүлэрэ
Кыра сыһыыга тиийдилэр.
Ити сыһыы ортотугар
Икки аарыма бэс турар...

Хаһан-түөрэн бааһынайдар
Холбуйаны таһаардылар.
Бэлэм астаах ыскаачары
Онтон булан ыллылар.
Ылаат, саҥа аллайдылар:
— „Бэлэм астаах ыскаачар!
Биһигини аһат-сиэт!“

Көрүөх бэтэрээ еттүнэ,
Көнө ыскаачар үрдүнэн
Күтүр улахан икки илии
Соһуччу баар буола оҕуста,
Солуур арыгыны туруораат,
Килиэби хайалыы кыстаат,
Кистэнэн мэлийэн хаалла.

— Тоҕо суохтарый оҕурсуулар?
— Тоҕо суоҕуй итии чаай?
— Тоҕо суоҕуй тымныы кыбаас?
Эмискэ барыта баар буолла...

Бааһынайдар курдарын
Бары сүөрүннүлэр,
Ыскаачары тулалыы
Ыкса чугас олордулар,
Балым малааһын буолла!
Үөрүүлэригэр ууруаллар,
Өрүү мэҥэ охсуспакка,
Мөккүөрдэх суолларын
Үрдүк таҥара ыйарынан,
Өйүнэн, үтүөнэн быһааларга
Нуучча сиригэр ким кырдьык
Дьоллоох уйгуга олорорун
Чуолкай билиэхтэрин иннинэ
Дойдуга, дьиэҕэ төннүбэккэ,
Ойохтордуун, оҕонньоттордуун,
Оччугуй да оҕолордуун
Билигин өрүү көрсүбэккэ
Мэктиэ тылларын бэристилэр.
Бэккэ хойутаан, сарсыарданан
Бааһынайдар өлбүт курдук
Бары утуйан хааллылар...

1873 с.

КЭЛЭР КЭСКИЛ ТУҺУНАН

(„Кырдьаҕас Наум кыһалҕата“ диэн поэматтан)

Таптыыр өрүһүм биэрэгэр
Ятын күннэр-дьыллар
Саҥа кэлэр саргыларын
Сайа көрөн турабын:

Бакаайытын бырахпыт
Барҕа күүстээх народум
Бу иччитэх хочолору
Булан олохсуйбутун;

Үөрэх ууну дириҥэтэн
Өрүс кизҥ далайынан
Күтүр аллар кэлиэхтэрэ
Көстөөх сиринэн тайаан;

Оино көхтөөх үтүө үлэ
Өрө күүрэр буолуо,
Үйэлээх өрүс үрдүнэн
Өрүү ньиргийэ туруо...

1874 с.

ЧЕРНЫШЕВСКАЙ

„Кини эрэйигэр бэйэтэ буруйдаах,
Сэрэҕэ суоҕа!“ диэн этимэ.
Үтүөҕэ дьулуһуу өлүү өттүктээҕин
Кимтэн да ордук кини билэрэ.

Тутах санаа киниэхэ суоҕа,
Кини таптала киэҥ, үрдүк этэ:
„Бэйэтин туһугар киһи олорор,
Оттон өлүөхтээх — дьон туһугар!“

Өркөн ейүнэн инньэ диэн этэн,
Өлөрүн кини кэрэйбэтэ,—
Туһаайан турар тускулун билэрэ,
Туох туһугар өлөрүн өйдүүрэ...

Кинини билигин тиирэ иликтэр,
Ол гынан, тиһэх кэмэ кэлиэ;
Кинини, сор-муҥ таҥарата
Иэстэбил туһа диэн айбыта.

1874 с.

РУСЬ

(„Нуучча сиригэр ким үчүгэйдик олороруй“ диэн поэматтан)

Эмиэ да дьүдэххин,
Эмиэ да өлгөмҥүн,
Эмиэ да модуҥҥун,
Эмиэ да мөлтөххүн,
Мин Русь-ийэкэм!

Кулут ыар олоҕор
Көҥүл ыраас хаалбыт
Эн народуҥ сүрэҕэ
Күндү көмүс баайбыт!

Модун дэбилгэн
Народ күүһэ диэн —
Ыраас суобаһа,
Тыыннаах кырдьыга!

Албынныын-көлдьүннүүн
Оннук күүс сатаспат,
Сымыйа көлдьүн
Сиэртибэ эрэйбэт —

Русь хамнаан да ылбат,
Русь — өлбүт курдук!
Онтон дьэ кылайда
Умуллан сыппыт кыым —

Тоҥсуура суох таҕыста,
Ыҥырыыта суох кэллэ:
Биирдии туорах мустан
Күтүр-хайа буолла!

Ахсаана биллибэт
Армия дьон турда!

Күлкэдийбэт күүһэ
Киниэнэ көстүө!

Эмиэ да дьүдэххин,
Эмиэ да өлгөмҥүн,
Эмиэ да түҥкэтэххин,
Эмиэ да күүстэххин,
Мин Русь ийэкэм!

1876 с.

ҮТҮӨНҮ ТЭНИТЭЭЧЧИЛЭРГЭ

Народ үөһүгэр үөрэҕи тэнитээччи!
Үүнүүтэ суох, кураан сири эн хастаан,
Куһаҕан сизмэни ыстыаҥ?
Сүрэҕиҥ хоргус дуу? Эн күүһүҥ тиийбэт дуу?
Иинэҕэс үүнүүнэн эрэйиҥ төлөнөр,
Үтүө туораҕыҥ аҕыйах!
Ханна бааргытый хатан санаалаахтар,
Тымтай иһити толору бурдуктаахтар?
Сэрэнэн, өҥөнөн үлэ тэрийээччини
Ыытыҥ иннигит диэки!

Тэнитиҥ үтүөнү, өйдөөҕү, өлбөт үйэлээҕи!
Тэнитиҥ! Ис сүрэҕиттэн эһиэхэ
Нуучча народа махтал этиэҕэ.

1876—77 сс.

---

* * *

Дьоло суох народ иһин турумуттар,
Охсуһуу уотугар умайан өлбүттэр
Тылларын дорҕоонноро сүттүлэр,
Тыйыс санаалар түбүлээтилэр.

Иирбит өһүөн имэҥнээх холоруга
Эн үрдүгүнэн эргийэн барда,
Бары үтүө өрүттээх өлөн истэ...
Улугуран сытар улуу дойдуом!..
Халбаҥнаабат хараҥа түүнүгэр,

Хаайан турар хаһыылаах хараҥаҕар
Иччитийэн арай иһиллэр:
Өлбүт бухатыыр өлүнньүк этигэр
Хаанымсах суор халаахтыырын курдук,
Үөн сылан үмүөрүһэрин курдук,
Өстөөхтөрүҥ өрөгөйдөөн эрэллэрэ...

1877 с.

УТУТАР ЫРЫА

Энчириэбэккэ эмэр эрэй,
Саба баттыыр ыар санаа...
Ыарыым миигин ыбылы ылла
Ынырык хара тарбаҕынан.
О, Музам, ханнаҕын? Ыллаа, дьиэрэт
„Тойук буом муҥурун биллим.
Өрүскэ суох, өлөбүт диэри
Тайахпар тэптэрэн кэллим!“

Тайах дуу? Иин хаһар күрдьэх дуу?..
Тыаһаан... ньимийэн... мэлийдэ...
Туорхаһыйда ырыа айыым,
Тойук эмиэ тумнан тэйдэ.
Түҥ-бараанҥа түһүөм иннинэ
Түүн... дьикти саҥа иһилиннэ —
Тыый!.. Ийэм саҥата:

„Күн үрдүн умайар уотуттан
Күлүк сиргэ киирэн быыһан,
Уһун уугун утуйан сынньан,
Утуй, сынньан, оҕом сыыһа!
Үлэҥ-эрэйиҥ үтүөнэн таайда:
Аны эйигин ким да хаайбат,
Амныа кулут аналыҥ туолла,
Аны эн бэйэҥ саар буоллуҥ!

Мин биллим,—хоруоптан куттаныма,
Хандалы тимиртэн харыастыма,
Дьааттан, болоттон дьулайыма,
Туохтан да толлума, кыбыстыма:
Сокуон, буруй да диэнтэн,
Соһумар ньиргиэр этиҥтэн,

Киһи ытыырыттан даҕаны,
Киһи ынчыгыттан даҕаны.

Уһун муҥнаах, утуйан сынньан!
Көрүөҥ эн аан ийэ дойдугун
Күүстээх, көҥүл, дьоллоох буолбутун,
Утуй, сынньан, оҕом сыыһа!

Бэҕэһээҥэ диэри дьон абата
Буулаан эйигин булбута—
Аны бүттэ, киһи иин уҥуоҕар
Аны эрэйи көрүөҥ суоҕа!

Дьон тыла хонуо диэн дьулайыма,
Тыыннаахха́р сөбүн көрбүтүҥ,
Тыйыс тымныыттан саллыма,
Мин саас уҥуоххун кетөҕүөм.

Умнууга хаалыам дии санаама.
Ийыы ыраас таптал мэнньиэһин
Уунан турабын эйиэхэ анааммын
Ийэ сириҥ кэриэс бэлэҕин...

Сырдык кыайыа, хараҥа эстиэ,
Кама, Ока, Волга устун
Эн бэйэҥ ырыаҕын истиэҥ,
Утуй, утуй, утуй, утуй!..“

1877 с.

---

* * *

Иниим айаҕын мин өҥөйдүм...
О, Муза! Баҕардар, хобунан
Мин буруйбар дьон тыла хонон,
Сүүс төгүл үлүннэрэн үөйдүн—
Ытаама! Хоп тыл хотуо суоҕа
Биһиги инники төлкөбүтүн:
Дьон үтүө сүрэхтээх өттүн
Биһиэхэ хаан уруу оҥоруоҕа—
Дьон билиэ мин ыраас дууһабын!
Таптыа бары нуучча аатта́ах
Мин, ыныры́к таһыыр анныттан
Хаанынан устубут Музабын!..

1877 с.

ИҺИНЭЭҔИТ!Э

стр.

Аан тыл. *И. Чаҕылҕан* 3
Тройка *Н. Ефремов тылбааһа* 11
Төрөөбүт дойду *И. Чаҕылҕан тылбааһа* 12
* * * („Бэрэһээ киэһэ, алта чааска“) *И. Чаҕылҕан тылбааһа* . . 14
* * * („Кырыктаах-кыыстаах тыла суох“) *И. Чаҕылҕан тылбааһа* . 14
Быһыллыбатах сонуок *С. Тимофеев тылбааһа* 16
Саша *Ф. Софронов тылбааһа* 17
Оскуола оҕото *Баал Хабырыыс тылбааһа* 29
* * * („Харах уутунан сууммут дойдум“) *И. Чаҕылҕан тылбааһа* . 30
Үрүҥ аан аттыгар санаабыт саная *И. Чаҕылҕан тылбааһа* . . . 30
Еремушкаҕа ырыа *Эллэй тылбааһа* 34
Ат *Г. Ноговицын тылбааһа* 36
Күөс быстыҥнаах рыцарь *Г. Ноговицын тылбааһа* 37
* * * („Күн-дьыл улам күрэниэҕин аайы“) *Г. Ноговицын тылбааһа* 43
Эрбэх саҕа киһи *И. Чаҕылҕан тылбааһа* 43
Коробейниктар *Г. Ноговицын тылбааһа* 44
Көҥүл *Ф. Софронов тылбааһа* 46
Күөх суугун *И. Чаҕылҕан тылбааһа* 47
* * * („Тыа сирин үлэтин үгэнэ буолла“) *И. Чаҕылҕан тылбааһа* 48
Саллаат ийэтэ Өрүүнэ *И. Чаҕылҕан тылбааһа* 49
Тымныы-кырдьаҕас *И. Чаҕылҕан тылбааһа* 53
Добролюбов кэриэһиҥэр *И. Чаҕылҕан тылбааһа* 54
Тимир суол *Г. Васильев уонна И. Чаҕылҕан тылбаастара* . . . 55
„Эй, Уйбаан!“ *Баал Хабырыыс тылбааһа* 60
* * * („Тыын хаатта́рыах түүн үһүнүөн“) *Н. Габышев тылбааһа*
Трубецкая княгиня *Дьуон Дьаҥылы тылбааһа* 63
„Нуучча сиригэр ким үчүгэйдик олороруй“ диэн поэма Пролога. *Ф. Софронов тылбааһа* 86
Кэлэр кэскил туһунан *И. Чаҕылҕан тылбааһа* 98
Чернышевскай *И. Чаҕылҕан тылбааһа* 98
Русь. *И. Чаҕылҕан тылбааһа* 99
Утуйуу тэнитээччилэргэ Эллэй тылбааһа 100
* * * („Дьоло суох народ иһин туруммуттар“) *И. Чаҕылҕан тылбааһа* 100
Утутар ырыа *И. Чаҕылҕан тылбааһа* 101
* * * („Иниим айаҕын мин өҥөйдүм“) *И. Чаҕылҕан тылбааһа* . 102

Редактор *И. И. ЭРТЮКОВ.*

Бэчээккэ илии баттаммыта 4-02-1948 с.
Тираһа—7000. Бэчээтинэй линиһэ 6,5.
Сакааһын № 05 МЛ 00003

САССР ГОСУДАРСТВЕННАЙ ТИПОГРАФИЯТА
Якутскай к. Ярославскай уул. 38 №-рэ.

ЦЕНА СЫАНАТА 4 РУБ. СОЛК.

Н. А. НЕКРАСОВ

ИЗБРАННЫЕ СТИХИ И ПОЭМЫ

На якутском языке

ЯКУТСКОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО

ЯКУТСК *1948*